

Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv

Arbejdsrapport fra seminar den 28. august 2003
på Nationalmuseet

Titel

Museernes arbejde med
Industrisamfundets Kulturarv.
Arbejdsrapport fra seminar den 28. august 2003
på Nationalmuseet

Udgivet af

Kulturarvsstyrelsen
2004

Redaktion

Caspar Jørgensen og Vibe Ødegaard
Kulturarvsstyrelsen

Tryk

Copy Print

1. oplag

200 eksemplarer

ISBN 87-91298-14-8

Henvendelse vedrørende publikationen:

Kulturarvsstyrelsen
Slotsholmsgade 1
1216 København K
Telefon 7226 5100
www.kuas.dk

INDHOLD

FORORD	
Steen Hvass.....	4
INTRODUKTION	
Caspar Jørgensen.....	5
PRÆSENTATION AF SATSNINGSOMRÅDET INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV	
Steen Hvass.....	9
ETNOLOGIEN OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV	
Thomas Højrup.....	13
ØKONOMISK HISTORIE OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV	
Ole Hyldtoft.....	25
ARBEJDERBEVÆGELSEN OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV	
Niels Finn Christiansen.....	31
KUNSTHISTORISKE TILGANGE TIL INDUSTRI OG ARBEJDERKUNSTNERE	
Hanne Abildgaard.....	36
INDUSTRISAMFUNDETS HJEM – ELEKTRIFICERINGEN AF DE DANSKE HUSHOLDNINGER	
Bodil Olesen.....	42
INDUSTRIMILJØER MELLEM INDUSTRIEL ARKÆOLOGI OG ARKITEKTURHISTORIE	
Caspar Jørgensen.....	49
IND I FABRIKKEN	
Lars K. Christensen.....	59
FORFATTERENE.....	65

FORORD

Steen Hvass

Som et af de første skridt i Kulturarvsstyrelsens satsningsområde Industrisamfundets Kulturarv afholdte styrelsen sammen med Nationalmuseet et endags seminar i sensommeren 2003 om museernes arbejde med industrisamfundets kulturarv. Målet var at præsentere forskellige tilgange til emnet i de senere års forskning gennem en række forholdsvis korte oplæg, der nu er samlet her, så de kan indgå i det videre arbejde. Desuden præsenterede Mette Guldberg, Fiskeri- og Søfartsmuseet, erfaringerne med organiseringen af museets omfattende forskning.

Selvom der er flere fag som f.eks. kulturgeografi, virksomheds- og teknologihistorie, som det af praktiske grunde ikke var muligt at medtage på seminaret, viser bidragene, at der er ganske mange muligheder for, at de forskellige tilgange kan inspirere hinanden og arbejdet på museerne. Et tilbagevendende tema er netop, at tilgange på tværs af den traditionelle fagopdeling er nødvendige for at indfange industrisamfundets kompleksitet.

Kulturarvsstyrelsen vil gerne takke oplægsholderne for deres bidrag, Lars K. Christensen, Nationalmuseet, for samarbejdet omkring tilrettelæggelsen af seminaret og Frank Allan Rasmussen for at påtage sig rollen som ordstyrer.

INTRODUKTION

Caspar Jørgensen

Ud over at præsentere Kulturarvsstyrelsens satsningsområde var målet med seminaret at få et overblik over forskellige fagtraditioners tilgange til industrisamfundets kulturarv og dermed et grundlag for bl.a. at foretage en afgrænsning og fokusering af satsningsområdet og at indkredse mulige samarbejdsflader på tværs af fagene. I det følgende vil der blive givet en kort diskuterende sammenfatning af indlæggene.

I sit indlæg tager Thomas Højrup udgangspunkt i, at kulturarv ikke blot er vores forgængeres erfaringer, institutioner, arkiver og kundskaber. Kulturarven er også kultiveret erfaring og viden. Det vil sige, at kulturarven ikke taler af sig selv, men skal bringes til at tale gennem analyser og fortolkninger, som det er blevet fremhævet i de senere års metodedebat.¹ Blandt andet derfor er det vigtigt at gøre sig klart, hvilke begreber, metoder og fortolkninger der anvendes, for ikke alle er lige gode eller lige gyldige. I fortsættelse heraf advarer Højrup mod at analysere industrisamfundet som baseret på sociotekniske systemer, fordi en sådan tilgang overser magtforhold. For Højrup består udfordringen i at analysere, hvordan arbejdet er organiseret og knyttet sammen med forskellige livsformer, herunder hvordan den såkaldt enkle vareproduktionsmådes livsform sameksisterer med den kapitalistiske produktionsmådes livsformer, og i at se på statens og virksomheders bestræbelser på at øge industrialiseringen og skabe stordriftsfordele. Ved et sådant perspektiv vil der også være gode muligheder for at indkredse det specifikt danske. Højrup finder nemlig, at den danske industrialisering tilsyneladende adskiller sig fra andre landes ved sameksistensen af håndværk og storindustri. Et tema, som Niels Finn Christiansen også tager op. Samtidig med etableringen af store virksomheder fortsatte de små håndværksprægede virksomheder.² Andelsmejerierne er det mest kendte eksempel, hvor man kombinerede familiebrug og industri beregnet på eksport, en konstruktion, der blev holdt sammen af en række foreninger. Over for dette andels- og industrisamfund ser Højrup et industri- og servicesamfund tage form fra omkring 1950. Højrup daterer ikke andels- og industrisamfundets etablering, men bruger man andelsmejerierne som målestok, vil det være omkring 1880.

Tager man udgangspunkt i et sædvanligt økonomisk kriterium for industrialisering, en stærk vedvarende vækst i indtægten pr. capita, så satte væksten ind omkring 1840. Desuden er det et gennemgående træk for nationalindkomstens fordeling på de enkelte erhverv fra 1840 til 2000, at landbrugets andel er faldende, industriens påfaldende stabil og servicesektorens voksende igennem hele perioden. På den baggrund fremhæver Hyldtoft, at der ud over industrien er grund til at være opmærksom på den materielle og immaterielle kulturarv fra

¹ Aronsson, Peter (red): *Makten över minnet. Historiekultur under förändring*. Lund 2000. Bernard Eric Jensen: *Historie – livsverden og fag*. Kbh. 2003. Lene Floris og Annette Vasström: *På museum*. Frederiksberg 1999.

² Jf. Peter Hull Kristensen og Charles F. Sabel: *The small-holder economy in Denmark: the exception as variation*. Sabel, Charles F. & Zeitlin, Jonathan (eds.): *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge 1997, side 344-378.

handel, transport og de offentlige forsyningsystemer, ligesom han understreger behovet for at sikre kilder og indsigter i de immaterielle forandringer, der lå bag de materielle ændringer. Som konklusion på sin oversigt over de sidste 30 års forskning i økonomisk historie konstaterer Hyldtoft en forskydning fra hovedsagelig at fokusere på produktionssiden og de materielle produktionsfaktorer over mod teknologi, det fysiske miljø, de store infrastrukturer og forbrugersiden. Sideløbende hermed er læreprocesser, uddannelse, institutioner og kultur blevet tillagt større betydning, når den økonomiske vækst skal forklares. Hermed ser Hyldtoft en tilnærmelse af interessefelterne mellem etnologi, økonomisk og social historie. Samtidig er det påfaldende, at denne forskydning netop finder sted i en periode, som flere mener, er karakteriseret ved en omstilling fra industrisamfund til vidensamfund. Der er således næppe alene tale om faginterne grunde.³

Niels Finn Christiansen tager udgangspunkt i, at begrebet fabrik udgør et krydsfelt mellem materialitet og immaterialitet. Det er de konkrete bygninger, men også det liv og den kultur, fabrikken rummede. Fabrikken symboliserer magt og magtrelationer, sociale relationer, og ikke mindst er den et symbol på ideen om fremskridtet. En udviklingsoptimisme, som bl.a. fagbevægelsen tog til sig, som det ses i visionerne om et "Danmark for Folket" og velfærdsstaten, hvorimod antiindustrielle holdninger ikke kom til at præge den danske fagbevægelse nævneværdigt. Niels Finn Christiansen peger endvidere på den tidligere fagbevægelses tætte forbindelse til håndværket. Det har præget fagbevægelsens organisering helt frem til 1980'erne og både de ufaglærte og faglærte arbejderes mentalitet udtrykt i bl.a. fagstolthed og hægen om arbejdets kvalitet. Værdier, som har fået fornyet aktualitet med indførelsen af selvstyrende grupper i dele af industrien som reaktion på masseproduktionens problemer. Når industrialiseringen forløb relativt fredeligt i Danmark, ser Christiansen det i vid udstrækning som et resultat af den tidligere og høje organiseringsgrad blandt arbejderne og som baggrunden for en særlig dansk/nordisk model, hvor arbejdsmarkedsparter har en høj grad af autonomi over for det politiske system i arbejdsmarkedsspørgsmål. Endvidere fik fagbevægelsen en central rolle i uddannelsen af arbejderne til det moderne arbejde. Endelig peger Christiansen på behovet for at dokumentere den intensive industrialisering, der fandt sted i 1950'erne og 1960'erne, hvor industrien flyttede mod vest, og de østvendte byer oplevede en afindustrialisering, ikke mindst ved indsamling af arbejdererindringer.

Både fabrikken og arbejderen som symbol kunne være emner for kunsthistoriske undersøgelser, men Hanne Abildgaard konstaterer, at de stort set ikke har været taget op af danske kunsthistorikere. Og det er i sig selv en interessant konstatering, fordi det næppe alene har faginterne årsager. Det er i hvert fald fristende at sætte den manglende interesse i forbindelse med den tilsyneladende dominerende opfattelse af Danmark som et landbrugsland.⁴ Abildgaard finder, at en række emner fortjener at blive taget op ud fra en kunsthistorisk synsvin-

³ *Humanistisk viden i et vidensamfund*. Statens Humanistiske Forskningsråd 2004. Se <http://www.forsk.dk/shf/publ/beretn/temarapporter.htm>

⁴ Thorkild Kjærgaard: *Om at bekende sig til virkeligheden. Industriens image – historisk set*. Dansk Industri. Uden år. Per H. Hansen: *Virksomheds historie og den sproglige vending – kan vi bruge den?* Erhvervshistorisk Årbog 2003, side 7-31.

kel. Det gælder registreringen af de samlinger, der findes i fagforeninger og forbund, på arbejderhøjskoler, kursus- og feriecentre, og i udvalgte industrivirksomheder. Hertil kommer behovet for indsamling af kunst udført af arbejdere eller kunstnere med arbejderbaggrund bl.a. for at se, om de repræsenterer et andet kunstnerisk univers end andre kunstnere, som det er blevet hævdet. Af temaer, det er værd at undersøge, peger Abildgaard på den række kunstnere, bl.a. Victor Brockdorff og Preben Hornung, der i årene efter 2. Verdenskrig fandt motiver på landets store industrivirksomheder med vidt forskellige resultater til følge, spændende fra abstrakt-konkret kunst til en solidarisk realisme. Et andet underbelyst tema er brødrene Frantz og Erik Henningsens socialrealistiske kunst fra slutningen af 1800-tallet. Endelig finder Hanne Abildgård, at den industri- og teknikbegejstring, som kendetegner dele af mellemkrigstidens modernisme er temmelig godt belyst, hvorimod det samme ikke gælder de samtidige ekspressionistiske og realistiske strømninger med tilknytning til arbejderbevægelsen og dens ideer. Hertil kan man føje de industrimotiver, som dukker op i landskabsmaleriet dels hos Erik Pauelsen og Lorentzen, dels hos flere guldaldermalere og endelig interessen for motorer og forfaldne fabrikker, der synes at opstå omkring 1980.

Med udbredelsen af elektriske husholdningsapparater i 1950erne og 1960erne som eksempel diskuterer Bodil Olesen, hvordan spredningen af ny teknologi blev påvirket af brugernes forskellige livsformer, og om brugerne boede på landet eller i byen. Olesen understreger på linje med nyere teknologihistorie, at teknologi ikke alene er hardware, men også et kulturelt produkt. Et eksempel er den langsomme udbredelse af fryserne i byen, hvor butikkerne lå tæt på hjemmet, sammenlignet med landet, hvor der var tradition for saltning, røgning og henkogning i husholdningerne. Med udgangspunkt i den standende debat blandt teknologihistorikere om teknologisk determinisme og kulturel konstruktion er det imidlertid værd at bemærke, at fryseren på længere sigt på trods af kulturelle og geografiske forskelle blev udbredt også i byerne. Olesen peger også på staten, der i form af Statens Husholdningsråd fra slutningen af 1930erne søgte at fremme udbredelsen af elektriske husholdningsmaskiner bl.a. gennem kollektive løsninger. Disse blev i et vist omfang indført på landet i form af fælles frysehuse, mens det kollektive blev afvist i byerne. Endelig konstaterer Olesen, at den nye teknologi ikke ændrede ved det antal timer, der blev brugt på husligt arbejde, eller på arbejdsdelingen i hjemmet mellem mænd og kvinder. Selvom Bodil Olesen i sin præsentation især fokuserer på spredningen af de elektriske husholdningsmaskiner som en kulturel konstruktion, er undersøgelsen et eksempel på, hvordan man kan gribe om sammenhængen mellem nye varetyper, frembragt ved hjælp af en ny produktionsteknologi, og spredningen af produkterne i husholdningerne og implicit den gradvise ændring af kulturelle normer. Andre undersøgelser af f.eks. de nye varetyper, der blev introduceret med den begyndende mekanisering omkring 1840, eller produktionen og spredningen af plastikprodukter omkring 1960 ligger lige for.

Ud over at fabrikker kan anvendes og tolkes som visuelle symboler på fremskridt eller hierarkisk orden, forudsætter jeg i mit eget indlæg en vis grad af teknologisk determinisme, dvs. at det industrielle miljøes fysiske udformning i betydelig grad kan opfattes som værende bestemt af den teknologi, det rummede. Og som en mulig tilgang peger jeg bl.a. på den funktionel-typologiske

metode, som Højrup afviser. Men vi taler ikke om at anvende metoden til det samme. Højrup afviser den som redskab til at begribe et helt samfund, men jeg anvender den som metode til tolkning af ting og bygninger. Ligesom Hanne Abildgaard konstaterer om billedkunsten, gælder det for industrimiljøet, at der kun foreligger få undersøgelser. Der er behov for systematiske og problemorienterede undersøgelser af det industrielle miljø f.eks. afgrænset til en branche eller et geografisk område. Og der er behov for synteseforsøg, der argumenterer for bestemte teser.

Endelig argumenterer Lars K. Christensen på baggrund af en præsentation af Nationalmuseets Industri-, Haandværker- og Arbejdererindringer og den såkaldte Industriregistrering for erindringsmaterialets betydning for forståelsen af det, der er foregået inde i fabrikken. Og for, at erindringer og andre former for dokumentation udgør et vigtigt supplement til bygningsbevaring.

Sammenfattende tegner der sig et billede af en situation, hvor de økonomisk historiske undersøgelser er forholdsvis talrige, mens de etnologiske og især de kunsthistoriske og bygningshistoriske undersøgelser af industri og arbejdere er væsentligt færre. De fleste indlæg peger på mulighederne i tværfaglige tilgange ligesom der er positive erfaringer med f.eks. humanistisk naturforskning.⁵ Og selvom eksemplerne på tværgående undersøgelser af industrisamfundets kulturarv endnu er få, ligesom der er behov for afklaring af teori og begrebsapparat, synes der at være basis for at udvikle større eller mindre projekter på tværs af de traditionelle fag- og institutionsgrænser. Under alle omstændigheder vil det være nødvendigt, hvis industrisamfundets kompleksitet skal indfanges, ligesom sådanne projekter vil være et nødvendigt grundlag for en bevidst bevaringspolitik.

⁵ *Humanistisk naturforskning - Omverden individ og samfund*. Statens Humanistiske Forskningsråd 2004. Se http://www.forsk.dk/shf/publ/beretn/Omverden_individ.pdf

PRÆSENTATION AF SATSNINGSOMRÅDET INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV

Steen Hvass

Indledning

Industrien har haft altafgørende samfundsmæssig betydning for, at Danmark har udviklet sig til det samfund, vi er i dag, men denne udvikling er ikke tilstrækkelig dækket bevaringsmæssigt. Industriens bygninger og landskaber, virksomheder, institutioner og kulturer ændrer sig voldsomt i disse år. Kulturarvsstyrelsen har derfor udpeget industrisamfundets kulturarv som satsningsområde. Satsningen er tværgående og involverer såvel indsamling af genstande/værker, dokumentation som bevaring og formidling af industrisamfundets samfundsmæssige betydning.

Industrien udgør ikke en alment accepteret del af kulturarven som f.eks. vikingerne, hofkulturen med dens slotte og herregårde, byernes traditionelle borgerkultur eller landbrugskulturen. På den anden side er der ingen tvivl om, at industrien har præget samfundet afgørende i de sidste 150 år og har rødder langt tilbage i tiden. Der har dog været en række initiativer som Nationalmuseets indsamling af arbejdererindringer i 1950'erne og Statens Humanistiske Forskningsråds initiativer fra 1970'erne og frem. Men på museums- og bygningsbevaringsområdet har initiativerne været forholdsvis få og ofte isolerede.

Som opfølgning af rapporten fra *det tværministerielle udvalg om den statslige politik for den faste kulturarv* (2002) har Kulturarvsstyrelsen taget Industrisamfundets Kulturarv op som satsningsområde. I *Udredning om bevaring af kulturarven* (2003) anbefales det endvidere, at Kulturarvsstyrelsen opprioriterer en særlig indsats for opbygning af kompatible informationer på museumsområdet. Indsatsen skal skabe overblik over eksisterende samlinger og er en forudsætning for fremtidig prioritering af såvel indsamling som kassation. Udvalget peger endvidere på, at indsamling af genstande fra år 1900 og frem inden for det kulturhistoriske museumsområde bør fremmes.

Mål

Kulturarvsstyrelsens overordnede mål med satsningsområdet er at skabe et øget kendskab til industrisamfundets kulturarv såvel i fagmiljøer som i offentligheden samt at sikre, at et passende udvalg af arven bliver indsamlet, registreret, undersøgt og bevaret.

De konkrete mål er:

- at indkredse de dele af industrisamfundets kulturarv, som det er vigtigst at dokumentere, undersøge og bevare
- at opbygge kompatible informationer om industrisamfundets kulturarv til brug for fremtidig indsamling, forskning og kassation samt til brug for almen formidling af industrisamfundet
- at skabe et grundlag for Kulturarvsstyrelsens fremtidige politik for koordinering af museernes arbejde med indsamling, registrering, bevaring,

forskning og formidling samt bygningsfredning og -bevaring inden for emnet

- at styrke styrelsens koordinering med andre institutioner som arkiverne og bibliotekerne samt forskningsrådene, hvad angår industrisamfundets kulturarv
- at styrke information og dialog om emnet i offentligheden.

Virkemidler

Status

Et nødvendigt udgangspunkt vil være en status over det hidtidige arbejde, hvor hovedvægten lægges på en oversigt over de bygningsfredede anlæg, og hvad der allerede er indsamlet, undersøgt og formidlet på museer, arkiver og andre forskningsinstitutioner. En liste over fredede fabrikker mv. er udarbejdet. Derimod vil et overblik over, hvad museerne har indsamlet, først kunne etableres, når samlingerne er elektronisk registreret.

Projektgrupper

Det er vigtigt, at projektet udformes på baggrund af en dialog med styrelsens rådgivende råd, samarbejdspartnere og andre interesserede. Herudover har styrelsen nedsat en faglig *idegruppe*, der repræsenterer forskellige fag og institutioner, desuden overvejer styrelsen at nedsætte en *referencegruppe* med deltagelse fra industrierhvervet, turisterhvervet, forskningsmiljøet til at deltage i koordineringen af projektet.

Særligt initiativ

Med udgangspunkt i ovenstående vil der blive en tredelt satsning i perioden 2004-2007, som omfatter:

- Den faste industriarv som anlæg og bygninger
- Den løse industriarv som genstande og arkiver
- Debat om betydningen af industriarven

De tre dele skal understøtte hinanden. For at skabe debat om, hvilke dele af industrisamfundets kulturarv der er de vigtigste, har Kulturarvsstyrelsen i sensommeren 2003 spurgt museumsrådene og kulturmiljørådene: Hvad er de 25 vigtigste industriminder i Danmark, ligesom styrelsen har spurgt om de vigtigste regionale industriminder.

Med udgangspunkt i de foreløbige tilbagemeldinger fra museer og kulturmiljøråd vil styrelsen sammen med den faglige idegruppe i 2004 udarbejde en model for, hvordan de 25 industriminder, der bedst kan sammenfatte og forklare industrisamfundets kulturarv i Danmark, kan udvælges. Når de endelige rapporter fra rådene foreligger ved udgangen af 2004, vil styrelsen indarbejde resultatet i en national oversigt over de 25 industriminder. Oversigten vil derefter være oplægget til et seminar, hvor resultatet drøftes. Seminaret afholdes i 2005. Derefter vil styrelsen udarbejde handlingsplaner for hvert enkelt industriminde, således at den nationale oversigt kan udgives i 2007.

De 25 industriminder tænker styrelsen ikke som en liste med bygningsfredningsforslag, men som 25 erindringskomplekser – erindringssteder,

- der hver består af en række delelementer, som f.eks. kan være spor i landskabet, bygninger, genstande, erindringer eller arkiver
- og som kan bevares på forskellige måder: på stedet, på et museum, eller i form af dokumentation
- og som formidles gennem undersøgelser og fortolkninger.

Parallelt med udarbejdelsen af den nationale oversigt vil styrelsen igangsætte en sammenfatning af de endelige rapporter fra museums- og kulturmiljørådene til 2-3 regionale oversigter. Hvor mange oversigter, det vil være hensigtsmæssigt at udgive, vil afhænge af de endelige rapporter.

Resultat:

- Udvælgelse af de ca. 25 vigtigste nationale industrianlæg eller -miljøer, hver med en handlingsplan for det fremtidige arbejde
- Omkring 3 oversigter over regionale industrianlæg eller -miljøer med anbefalinger for det fremtidige arbejde.

Den faste industriarv:

Med udgangspunkt i forslag fra museer og kulturmiljøråd om de vigtigste regionale og nationale industriminder udvælges forskellige kategorier til en eller flere model-temagennemgange af større anlæg, f.eks. havnen som kulturmiljø, af virksomheder, f.eks. slagterier og maskinværksteder, hvor indsamling, forskning, bevaring ved fredning eller dokumentation og formidling koordineres.

Tanken er, at disse model-temagennemgange sammen med de regionale rapporter fra hvert enkelt amt skal fungere som underlag for den nationale oversigt (de 25), og for de regionale oversigter (de 3).

Resultat:

- F.eks. 3 modeltemagennemgange, der belyser: infrastruktur og produktion.

Den løse industriarv:

Som opfølgning på *Udredning om bevaring af kulturarven* (2003) igangsættes en elektronisk registrering af museernes samlinger af industrisamfundets kulturarv. Et vigtigt mål er fastholdelse af den nye viden, der skabes. Der afsættes en pulje penge som incitament til denne særlige registreringsindsats på de statsanerkendte museer.

Resultat:

- Der er skabt et overblik over eksisterende museumssamlinger som en forudsætning for fremtidig prioritering af såvel indsamling som kassation og for elektronisk formidling af industrisamfundets kulturarv.

Debat om industriarven:

Der ønskes en bred folkelig debat om industriarvens betydning i et moderne samfund, samt om hvilken rolle industriarven skal spille i de kommende år,

med det formål at skabe almen interesse for og dermed sikre bevaringen af de sidste 160 års industriarv lokalt, regionalt og nationalt. Det er en målsætning, at der kan afholdes en række udstillinger om industriarven på landets museer i 2007 samtidig med præsentationen af publikationen, både som bog og som elektronisk formidling, af Danmarks vigtigste industrimiljøer.

Der afholdes en række seminarer med tilhørende arbejdsrapporter:

- Hvornår blev Danmark et industrisamfund, og hvordan afspejler det sig i bebyggelse og kultur (28. september 2003)
- Hvordan arbejder man i andre lande (30. oktober - 2. november 2003)
- Genanvendelse af industrimiljøer (2004)
- Danmarks vigtigste industrimiljøer, regionalt, nationalt og internationalt (2005)
- Udstillinger om industriarven (2007)

Resultat:

- Der er skabt en bred interesse for bevaring af industriarven.

	2004	2005	2006	2007
Monumenter	Forslag fra museumsråd og kulturmiljøråd til de vigtigste regionale og nationale industriminder (ultimo december) Temagennemgang igangsættes Regionalt seminar	Nationalt seminar Temagennemgang igangsættes		Udgivelse af national oversigt De regionale oversigter udgives Temagennemgange udgives
Genstande	Registrering af museernes samlinger	Registrering af museernes samlinger	Registrering af museernes samlinger	Registrering af museernes samlinger
Debat om industriarv	Seminar om genanvendelse	Seminar om de vigtigste industrimiljøer	Hvad skal på museum? Hvad skal bevares?	Industrikulturens år: udstillinger

ETNOLOGIEN OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV

Thomas Højrup

Kulturarven er den praksis, vi står på skuldrene af, og som vi bygger på, når vi skal tage stilling til, hvordan vi griber dagens aktuelle problemstillinger an. Kulturarven gør sig gældende på alle de forskellige fagområder, hvormed vi håndterer livet i vor egen tid. Også kulturhistorikere bygger som fagfolk videre på den kulturarv, vore forgængeres erfaringer, værker, institutioner, arkiver og kundskab har givet os i hænde. Kulturarven er med andre ord ikke blot det, vi forhindrer i at forsvinde i sidste øjeblik, ikke blot det vi mindes, ikke blot det, der giver os identitet. Kulturarven er grundlaget for, at vi formår at handle på et erfarent grundlag, den er kultiveret erfaring og viden.

Når et folk gør sig umage for at tage selvbevidst hånd om kulturarven, er det for at kunne forholde sig *refleksivt* til sine erfaringer, at danne og omdanne dem til værker, fremgangsmåder, viden og udvalgte kulturmiljøer, hvormed vi giver os selv anledning til at standse op og reflektere: Hvorfor og hvordan er det nu, at vi skal gribe det, vi er i gang med, an på en erfaren måde.¹

Når en statslig styrelse beslutter sig for at tage selvbevidst hånd om en bestemt del af kulturarven, må det ud fra et fagligt perspektiv først og fremmest være, fordi selve det at bestemme, udforske, bevare og formidle dette aspekt er tiltrængt for at blive eller forblive et erfarent folk på det pågældende område. Alene i den måde, hvorpå vi bestemmer de emner, vi vælger at satse særligt på i en årrække, bør vi – bevidste om vor *faglige kulturarv* – pålægge os selv at gribe det aktuelle arbejde erfarent an, dvs. at bygge på de gode og dårlige erfaringer, vi hidtil har høstet med forskellige måder at udvælge og dyrke vore emner på.

Ved valget af *industrisamfundets kulturarv* er det således i tråd med opgavens art at stille sig det spørgsmål, hvordan emnet gribes erfarent an. Derfor er det en god idé at sætte arbejdet i gang ved at se nærmere på de begreber og den forskning, på skuldrene af hvilke styrelsens satsning kan give mening og få betydning.

Begrebsanalyse

Mens begrebet kulturarv således er muligt at bestemme i den aktuelle og praktiske kontekst, så er begrebet *industri-samfund* en mere flertydig størrelse at have med at gøre. Det første led, *industri*, lader sig bedst beskrive ved at forholde det til nogle af de væsentligste begreber, det står i kontrast til og er det modsatte af. Grundbetydningen er almen, det handler om flid og virksomhed – først og fremmest om produktiv virksomhed, der fremstiller noget. Men hvad er denne virksomheds *differentia specifica*?

Umiddelbart er det fristende at sige: Industri er det modsatte af *landbrug*. Hvad er Danmark – et landbrugs- og industrisamfund. Vi har en primær sektor, der

¹ Højrup 2003b.

af naturressourcer frembringer råmaterialer til en sekundær sektor, der forarbejder dem fra arbejdsgenstand til færdigprodukt. Dette er industriens sektor. Men man kunne også sige: Industri er det modsatte af *håndværk*. Industri er i det lys et led en værdikæde, der ved at forarbejde et emne med brug af arbejdsredskaber og arbejdskraft tilfører emnet værdi, men gør det på en anden måde, end håndværket gør.

Endelig kunne man sige, at industri er en måde at klassificere en samfundsmæssig produktion på, der *undgår* at kalde den for (enten) kapitalistisk eller kommunistisk. De amerikanske funktionalister udviklede i det tyvende århundrede det synspunkt, at der er en "tredje vej" imellem kapitalisme og kommunisme, og at såvel Vestens kapitalisme som Eurasiens kommunisme konvergerede imod hinanden ved begge at nærme sig et "industri-samfund". Det er et samfund, hvori forestillingen om de antagonistiske modsætninger imellem klasserne på den ene side og forestillingen om de sociale gruppers organiske symbiose på den anden gradvis ophæves i den fælles forståelse af industri-samfundet som et system bestående af *professioner*, der hver især specialiserer sig i at varetage hver deres særlige opgaver og interesser i samfundet som helhed.² Industri-samfundet vil derfor kulturhistorisk set blive et stadig mere arbejdsdelt og korporativt samfund, hvor professionerne bliver tvunget til både at respektere hinandens interesser og at samarbejde om at få det hele til at gå op i en højere enhed. Politik bliver i så fald et stadig mere teknisk fagområde på de gamle politiske ideologiers bekostning.

Alle tre modstillinger viser, at det, som industri er det modsatte af, selv er en del af industribegrebets mening. Afgrænses dets meningsindhold i forhold til landbrug og fiskeri, så er det, fordi industri forudsætter en primær sektor, hvis produkter er industriens arbejdsgenstand. Men hvor går grænsen så imellem de to, når landbruget bliver industrielt, og industrien breder sig i både landbrug og fiskeri? Er selve stofskiftet med naturen umuligt at industrialisere, eller er det kun et overgangsfænomen, og er selve det levende arbejdes betydning i industrien et udtryk for, at naturen på sin vis også er en del af dens væsen? Enten er uklarheden et udtryk for, at de smelter sammen, eller også er det et udtryk for, at der er yderligere bestemmelser og modstillinger, som spiller ind.

Én af disse bestemmelser er skellet imellem håndværk og industri. Håndværk er en arbejdsproces, hvor den enkelte håndværker besidder den faglige dygtighed og de nødvendige redskaber til ud af et givet emne at fremstille et færdigt produkt. Det modsatte heraf er den industrielle opsplætning af de enkelte operationer i arbejdsprocessen, så de kan mekaniseres. Industriel mekanisering består i at indbygge arbejdskraftens kvalifikationer i arbejdsmaskinernes funktionsmåde, så de kan opstilles i et maskinelt system, der forarbejder arbejds-genstanden fra råmateriale til færdigprodukt – drevet af et system af kraft- og kraftudvekslingsmaskiner. Men hvad nu hvis håndværkeren introducerer maskiner og stiller dem op i sit værksted for at effektivisere evt. automatisere bestemte dele af sit arbejde, eller industrien indfører arbejdsintensiv og videns-

² Der kan trækkes en lang tråd fra Emile Durkheims storværk om arbejdsdelingen til forfattere som f.eks. Clark Kerr og Harold Perkins arbejder gennem de sidste tyve år. Se f.eks. Kerr 1983; Kerr & Staudohar 1986; Perkin 1996, 1988.

tung nicheproduktion? Vanskelighederne med at opretholde kontrasten viser, at yderligere bestemmelser igen spiller ind.

Produktionsmådebegrebet er udviklet til at indfange disse yderligere bestemmelser. En produktionsmåde beskriver således de nødvendige sammenhænge imellem *arbejdsprocessens struktur* på den ene side og *produktionsforholdets struktur* på den anden. Arbejdsprocessens struktur beskriver arbejdsdelingen imellem dem, der udfører forskellige dele af arbejdsprocessen (og besidder kvalifikationer til at udføre og/eller tilrettelægge dem), og denne arbejdsdelings sammenhæng med redskabskompleks og arbejdsgegenstand. Produktionsforholdets struktur beskriver forholdene imellem dem, der besidder forskellige dele af produktionsmidlerne som deres ejendom, og de der betinget heraf tilegner sig det merprodukt, der er nødvendigt for produktionens reproduktion, – hvis noget sådant er tilfældet i den pågældende produktionsmåde.³

Med introduktionen af produktionsforholdets bestemmelser fremkommer tredelingen håndværk – manufaktur – storindustri som en sekvens, der beskriver den logiske overgang imellem *den enkelte vareproduktionsmåde* og *den kapitalistiske produktionsmåde*:

I håndværket besidder producenten arbejdsprocessen i form af de nødvendige kvalifikationer til både at udføre samtlige operationer og tilrettelægge hele processen fra råmateriale til færdigprodukt. I produktionsforholdet besidder producenten både værksted, redskaber og de indkøbte råmaterialer som sin ejendom og tilegner sig følgelig hele værdien af det færdige produkt, der afsættes på markedet. Producenten besidder således både arbejdet og ejendommen. Denne overensstemmelse imellem de to former for besiddelse udgør den *enkle vareproduktionsmåde*.⁴

I manufakturens arbejdsproces er de enkelte producenter samlet under et og samme tag, de besidder fortsat arbejdet og kan udføre hele arbejdsprocessen. Men fordi de er samlet, er det muligt at stykke arbejdsprocessen op og lade hver producent tage sig af sin særlige deloperation. I produktionsforholdet besidder producenterne hverken værksted, redskaber eller råmaterialer som deres ejendom, men sælger deres arbejdstid til ejeren, der til gengæld tilegner sig hele værdien af det færdige produkt. I manufakturen er der med andre ord ikke overensstemmelse imellem besiddelsen af arbejdsprocessen og besiddelsen af ejendommen – producenterne har stadig de kvalifikationer, der skal til for at kunne etablere eget værksted. Det er kun evt. manglende ejendom og konkurrenceevne, der kan forhindre dem i det. Den manglende overensstemmelse betyder, at der alt andet lige ikke er tale om en varig produktionsmåde, men logisk set om et overgangsfænomen.⁵

³ Althusser & Balibar 1970, bd.2, s. 84-236; Balibar 1977, kap. IV, 2.

⁴ Højrup 1983 kap. 1, 2002, kap. 5.

⁵ I Los Angeles har jeg for nylig ved selvsyn oplevet, hvordan manufaktur i denne betydning - betinget af den enorme rigdomsforskel imellem amerikanerne og deres nærmeste naboer - i dag breder sig i bykernen langs Broadway, hvor tusinder af lavtlønnede mexicanske kvinder befolker syfabrik efter syfabrik, siddende i lange rækker ved hver deres symaskine, etage på etage under lysstofrørens kølige belysning i de gamle huse, der før var stormagasiner, banker etc. i city. Et overgangsfænomen - ja - men lige så livskraftigt, som muligheden for at profitere på en ubegrænset arbejdskraft til ingen penge er til stede. Af det kan vi lære, at det i Europa væsent-

I storindustrien, derimod, er manufakturens opsplitning af arbejdsprocessens deloperationer erstattet af arbejdsmaskiner, der forarbejder arbejdsgenstanden fra råmateriale til færdigprodukt. Besiddelsen af produktionsprocessen som helhed er nedlagt i maskinopstillingens teknologi, og besiddelsen af arbejdets kvalifikationer er nedlagt i maskinernes funktionsmåde. Producenterne indplaceres i maskinopstillingen med den funktion at betjene hver enkelt arbejdsmaskine – i den udstrækning dette stadig er nødvendigt. Storindustrien er med andre ord karakteriseret ved, at producenterne hverken besidder arbejdsprocessen eller ejendom, men er nødsaget til at lade sig sætte i arbejde af den kapitalist, der ejer og udvikler produktionsapparatet.⁶ Kapitalisten tilegner sig til gengæld den merværdi, det færdige produkt besidder, når værdien af den forbrugte arbejdskraft, råvare og fabrik er trukket fra. I marxistisk terminologi er dette ensbetydende med arbejdskraftens udbytning, fordi der er tale om en klasse, hvis eneste mulighed er at sælge sin arbejdstid. Overensstemmelsen imellem besiddelsesforholdene i arbejdsprocessen og i produktionsforholdet betinger her hinanden som en *kapitalistisk produktionsmåde*.⁷

Vender vi endelig tilbage til den sidste af de tre første modstillinger, nemlig den imellem industrialisme på den ene side og kapitalisme versus kommunisme på den anden, så var brugen af begrebet industrisamfund i funktionalismen et forsøg på at undgå at tale om en kapitalistisk og en kommunistisk produktionsmåde. Som et led i ideen om, at de to modsætninger konvergerer hen imod en "tredje vej", var det en bestræbelse på at tale om samfundet uden at forstærke klassebevidstheden, endog en bestræbelse på at svække den. Som sådan er begrebet fra amerikansk side i det tyvende århundrede blevet målrettet plantet og efterhånden med held implementeret i bl.a. dansk forskning.⁸ Det er således ikke uden en målbevidst indsats, at socialforskningen er blevet præget af begreber og tænkemåder fra angloamerikansk "social engineering", at klassebegrebet er blevet søgt udryddet og erstattet af ideen om social stratifikation, statusgrupper og sociale grupper samt sidst, men ikke mindst af en psykologiserende identitetsforskning.⁹ At det blev diskursivt sandt at tale om industrisamfundet, kan derfor anskues som et kulturhistorisk fænomen, der er blevet spredt som led i en strategisk anlagt indsats for at tabuisere klassebegrebet og kapitalismebegrebet ved at dreje fokus bort fra produktionsforholdene og i stedet rette interessen imod de såkaldte sociotekniske systemer, hvor teknologi, institutioner, videnskaber, design og konstruktion, retsforhold mv. gøres til det relevante genstandsfelt. Og som ikke umiddelbart vækker uro blandt den historiske materialismes politiske modstandere.

Konklusionen på denne lille begrebsanalyse er, at allerede satsningsområdets kernebegreber rummer en problematik og kulturkamp, hvis dynamik er afgø-

ligst er fordi, at vore folkepartier effektivt stænger den afrikanske og asiatiske arbejdskraft ude fra EU's medlemslande, at manufakturen ikke breder sig tilsvarende og revitaliserer det, vi her betragter som overståede former for industrisamfund.

⁶ I nordisk etnologi er der en lang tradition for lokalstudier, der udforsker denne udviklings betydning for de forskellige grupper af arbejdere og deres aktive part heri, se f.eks. Hallerdt 1957; Bull 1958; Lindqvist 1987; Jul Nielsen 1997, 2002.

⁷ Bravermann 1974.

⁸ Buus (under udgivelse).

⁹ For Sveriges vedkommende er klassesamfundets diskursive forsvinden i folkhemmets kulturbygge udmærket beskrevet i Frykman & Löfgren (red.) 1985.

rende for den kulturarv, det handler om. Afgørende også i den betydning, at det kun er ved at udforske og ekspliciterer dens betydning for, hvordan vi griber den aktuelle opgave an, at vi kan udvikle det reflekserive forhold til emnet, der gør det muligt at handle på et erfarent grundlag – dvs. oparbejde emnet som en selvbevidst del af vor kulturarv.

Konkrete udfordringer

I etnologien kan det at betragte industrisamfundet som baseret på sociotekniske systemer bygge videre på traditionen for at anskue det før-industrielle bondesamfund som baseret på økotyper. Den traditionelle etnologi har således gerne villet studere bøndernes materielle kultur, deres redskabskompleks, deres arbejdsprocesser, deres driftsmåde, deres attituder, traditioner, deres sociale institutioner og sociale roller som sammenhængende systemer, der har det økotypiske samspil med kulturlandskab, økosystem og naturgeografi som sin kerne. De sociale forhold og bøndernes verdensbillede betragtes som betinget af de træk, der karakteriserer økotypens *core-features*. Det kan være slettebonden, skovbonden, fiskerbonden etc.¹⁰ Karakteristisk for denne (også amerikansk inspirerede) funktionalistiske forskningstradition er, at den undgår at beskæftige sig med godssystemet, med produktionsforholdene, med udbytningen af bønderne som et nødvendigt led i herskabernes og kongemagtens reproduktion – dvs. med den feudale produktionsmåde.¹¹

For funktionalismen er det oplagt at dokumentere industrisamfundet på samme måde, som man hidtil har beskæftiget sig med bondesamfundet. Økotyperne kan suppleres med de sociotekniske industrityper. Bogen *Det forsømte århundrede* udpegede det, der fra denne synsvinkel er en væsentlig forskel på de to slags samfund: Hvor det første blev karakteriseret som det traditionelle bondesamfund, kunne det andet karakteriseres som det industrisamfund, der først og fremmest er præget af *forandringen som tilstand*.¹²

Den erfaring, der blev høstet med funktionalismens typologiserende forskningstradition, er, at økotypen ikke kan bære den opgave at være kernen, hvis væsenstræk bestemmer den sociale og den åndelige kultur. Der kan udledes for lidt af det øko- og sociotekniske system. Derfor blev denne form for systemteori imødegået af en analysemåde, der har det gensidige betingelsesforhold imellem godssystemernes produktionsforhold (besiddelsesforholdet imellem herskab-gårdfæster-landsby) og arbejdsprocessernes struktur (gårdens og landsbyens besiddelse, agersplitning, dyrkningstvang mv.) som udgangspunkt. Derfra søger den at bestemme de mulige udformninger af redskabskompleks, driftsmåder, økosystemer og deres udvikling, af livsformerne og deres udvikling, af produktionsmådens forhold til verdensmarkedet og deres udvikling

¹⁰ Wohlfahrt 2003; Campbell 1936; Steward 1973; Stoklund 1976.

¹¹ Det gør derimod en serie studier, der er inspireret af Immanuel Wallersteins historiske materialisme. Wallerstein 1974; Møllgaard 1997; Stoklund 1998. Den mest udarbejdede analyse af de principielle sammenhænge imellem produktionsmåde og driftsformer findes i Bernild & Jensen 1978, der har inspireret mange etnologiske arbejder.

¹² Stoklund, Boyhus m.fl. 1976.

samt af godssystemets – eller for andre studiers vedkommende: f.eks. søfartens – forhold til købstad og kongemagt og deres udvikling.¹³

For industrisamfundets vedkommende består udfordringen bl.a. i at beskrive de måder, hvorpå den enkle vareproduktionsmådes livsformer sameksisterer med den kapitalistiske produktionsmådes livsformer, hvordan der foregår en konstant kulturkamp om deres eksistensbetingelser, hvordan denne kamp er intimt forbundet med statens og virksomhedernes bestræbelser på at skabe konkurrenceevne for forskellige typer af producenter ved at industrialisere og skabe stordriftsfordele på alle mulige områder, fra infrastruktur til politisk internationalisering, der gavner den ene eller den anden livsform.¹⁴ Med store konsekvenser for Danmarks fysiske udformning og måder at forstå sig selv til følge.¹⁵

Industrisamfundets nationale kulturarv og kulturmiljøer

Arbejdet med verdens kulturarv er organiseret på en sådan måde, at staterne har ansvar for hver deres nationale del af den globale kulturarv, hvilket indebærer, at begrebet *national* kulturarv spiller en rolle, som det er vigtigt at forholde sig til. Det udfordrer den etnologiske forskning og udpegningen af kulturmiljøer med spørgsmålet: Er der en “national” profil, en specifik erfaring, er der særlig vigtige træk i den nationale samfundsudvikling, og hvori består de? Med hvilket erfaringsmateriale bidrager de til verdens kulturarv?

Jeg mener ikke, der er tvivl om, at der kan gives ganske gode bud på disse spørgsmål under arbejdet med industrisamfundets kulturarv. Den danske udvikling udmærker sig ved at kaste et meget interessant og kritisk lys over den udbredte forestilling, at industrisamfundets tilblivelse, udvikling og afvikling følger den ovenfor beskrevne, begrebslogiske sekvens: *håndværk – manufaktur – storindustri*, samt at mekaniseringens *industrisamfund* afløses af den *automatisering*, som fører os videre over i et *informationsamfund*.

Karakteristisk for disse *samfunds*-sekvenser er, at de tænkes som almene udviklingsretninger, der i grunden kun er perifert berørt af *staternes* indbyrdes og interne måder at indrette sig på.¹⁶ Derved udviskes det, der kunne give mening og indhold til det “nationale” i kulturarvens erfaringsfond.¹⁷ Ser vi på det danske industrisamfund ud fra denne synsvinkel, viser samfundsudviklingens måske vigtigste træk sig at være, at den *ikke* følger den ovenfor beskrevne, begrebslogiske sekvens.¹⁸ Og at det er med velberådet hu, at den ikke har gjort det, for Danmark lagde fra sidst i 1800-årene en anden strategi end den rent kapitalistiske for sin overordnede industrielle udvikling. Den bestod først og fremmest i at skabe en værdikæde, der *kombinerer* familiebrug og industri beregnet på eksport af fødevarer til verdensmarkedets kapitalistiske moderlande.¹⁹

¹³ Christiansen 1996; Mørkegaard 1993.

¹⁴ Højrup 1983, 1989, 2002, kap. 5; Højrup 1988, 1990; Jul Nielsen 1997, 2002; Schriewer 1995.

¹⁵ Højrup 2002, kap. 18, 19.

¹⁶ Højrup 1995.

¹⁷ Højrup 2003a, Jul Nielsen 2003.

¹⁸ Jul Nielsen 2002, 2003, Højrup 2002, kap. 5.

¹⁹ Bernild 2003-, Højrup 2002, 2003a, Bolving & Højrup (under udgivelse).

Eksportens værdikæde blev i det primære led produceret af den overvejende selverhvervende landbefolkning på gårde og husmandsbrug og af kutterflådens partsfiskere. En innovativ industri i købstæder, stations- og havnebyer blev til gengæld hovedleverandør af maskiner og redskaber til både fiskeri og landbrug. Lokale håndværkervirksomheder leverede service, anlæg og byggeri. Andelselskaber og aktieselskaber konkurrerede om at levere energi, foder, gødning og andre grovvarer på den ene side samt om at forarbejde og eksportere de færdige fødevarer på den anden.²⁰ Nationale rederier og lokale skippere fragtede gødning, kul, byggematerialer, korn og andet gods til og fra havnebyer og ladepladser. Værfterne leverede stadig større stålskibe. Såvel nationale som lokale banker, sparekasser og kreditforeninger, som typisk var dannet for at varetage livsformernes særlige behov, lånte penge til alle fem sektorer, mens stat, amter og kommuner udbyggede og vedligeholdt en infrastruktur, der sikrede de samlede eksporterhverv de fælles stordriftsfordele, som behøvedes for at være konkurrencedygtig på de europæiske markeder.

De statsbærende partier i folketinget, Venstre, Radikale Venstre, Socialdemokratiet og Konservative repræsenterede på alle niveauer fra sogn til folketing hver deres livsformer i det, der blev til et gennemorganiseret *andels- og industrisamfund*. Velorganiseret i den forstand, at der blev udviklet en arbejdsmarkedsmodel og trepartsforhandlinger til gensidig sikring af de nationaløkonomiske balancer, pris- og lønforhold, som gjorde den danske værdikæde konkurrencedygtig på et kaotisk og risikofyldt verdensmarked. Og velorganiseret i den forstand, at dette foregik på grundlag af et livsformsspecifikt "forenings-Danmark". Det rummede landbrugets organisationer med husmands- og gårdbrugenes altomfattende foreningsliv og andelsvirksomhed samt højskolerne i landdistrikterne og fiskeriforeningernes virksomhed i havnebyer og på landingspladser. Arbejderbevægelsen dannede et tilsvarende foreningsliv i købstæderne og hovedstaden med klubber, fag-, parti-, husmor- og boligforeninger samt aftenskoler og kooperative virksomheder. Håndværksmestrene og tjenestemændene havde deres egne organisationer og foreningsliv, ligesom bank-, handels- og industrilederne, advokatsamfundet og ejerfamilierne dannede deres societeter, skydeselskaber, loger, klubber, organisations-, parti- og foreningsliv. Og på tværs heraf organiserede husmødre i by og på land sig i husmor- og husholdningsforeninger med egne skoler under intens statslig bevågenhed.²¹ I vid udstrækning var det livsformernes differentierede og sammenhængende forenings-Danmark, der varetog andels- og industrisamfundets organisatoriske og sociale opgaver på en lang række områder og gjorde det på de vidt forskellige præmisser, der herskede i de forskellige dele af befolkningen. Med husmandskolonier imødegik staten proletariseringen af den landboudom, der blev stødt ud af landbruget.²² Denne udgave af industrisamfundets sammenhængende infrastruktur, bebyggelser, arealudnyttelse og anlæg har formet et kulturlandskab, der afspejler nyere tids danske samfundsudvikling så eksemplarisk, at det endnu er muligt at udvælge et eksklusivt udvalg af demonstrativt *sammenhængende* kulturmiljøer.

²⁰ Burchardt 1984.

²¹ Haastrup (Under færdiggørelse).

²² Solvang 1984.

Lige så interessant er det imidlertid, at det livsformsorganiserede folks andels- og industrisamfund gennem hele den anden halvdel af det tyvende århundrede blev ikke blot overlejret, men ustandselig *konfronteret* med et helt andet, der måske bedst lader sig beskrive som et industri- og servicesamfund, struktureret som en velfærdsstat med en af fødevarerproducenterne uafhængig kapitalistisk industri, økonomisk *vækst* samt frigjorte *individer*, hvis adfærd (bl.a. gennem en stor offentlig sektor) skal *tilpasses* væksten som det grundlæggende.²³

Med valget af den vestlige genopbygningsmodel efter anden verdenskrig valgte Danmark samtidig en national overlevelsesstrategi, der krævede økonomisk liberalisering og omstilling af de økonomiske kulturer til at klare sig på et af USA ledet verdensmarked. Med det af Bretton Woods-aftalerne stabiliserede valutasystem blev det muligt at forlade den tryghed, der hidtil havde ligget i at sikre livsformernes integritet og eksistensvilkår for i stedet at kaste sig ud på et verdensmarked, hvor det i stadig stigende grad gjaldt om at finde nye nicher, i hvilke danske virksomheder for en tid kunne drage nytte af komparative fordele. Danmark satsede på en industriel og økonomisk vækst, som kunne anvendes til at udvikle velfærdsordninger for de danske statsborgere, der ikke længere kunne søge ly for globaliseringens vindkast i livsformernes hidtil beskyttede verdener. At dansk statsborgerskab (og ikke den organiserede livsform) ville give den enkelte person ret til velfærd, blev efterkrigstidens afgørende grundlag for befolkningens massive loyalitet over for den danske stats nationale, politiske ledelse²⁴ på trods af den økonomiske liberalisering og *midlertidighedens paradoks*²⁵ i den kapitalistiske produktionsmåde og dennes brutale industrialiseringsbølger. For man skal huske på, at det var et paradoks og en liberalisering, der gennem de følgende årtier viste tænder over for så godt som samtlige livsformer ved at udstøde hovedparten af andelssamfundets virksomheder og hovedparten af de klassiske industriarbejdspladser fra markedet, hovedparten af kvinderne fra husmorlivsformen, hovedparten af embedsmændene fra den klassiske embedslivsform,²⁶ hovedparten af de mindre familiekapitaler fra de nationale selskaber og virksomheder og hovedparten af de livsformsspecifikke banker og sparekasser fra kapitalmarkedet.²⁷ Vort kulturlandskab er fyldt af ar fra afviklingens udvikling.²⁸

Det sociale problem, som hidrører fra markedets udstødning af de svageste aktører, og som enhver liberalisering gør mere prekært, fik i den nye form for industrisamfund strukturelt set et voldsomt omfang, men de nye, universalistiske velfærdsordninger var et virkningsfuldt middel til at øge det, der i industristatens kulturmiljø kaldes arbejdskraftens fleksibilitet, mobilitet og kompetence, og i mangel af bedre til at skjule problemets omfang i tilskuds-, bistands- og beskæftigelsesordninger for den del af arbejdskraften, som ikke vender tilbage til arbejdsmarkedet.²⁹ Begge dele gjorde det muligt at opretholde den danske arbejdsmarkedets liberale ansættelses- og afskedigelsesvilkår til fordel for

²³ Højrup 2003a.

²⁴ Jul Nielsen 2003.

²⁵ Højrup 1989, Monrad Hansen (under udgivelse).

²⁶ Vejen Hansen (under færdigørelse).

²⁷ Den tilsvarende udvikling er for Sveriges vedkommende beskrevet i Daun 1969 og Hansen 1998.

²⁸ Adsersen & Jul Nielsen 1996, Wikdahl 1982.

²⁹ Bolving & Højrup (under udgivelse) kap. 1.

den nyindustrialisering, den udnyttelse af midlertidighedens paradoks til at øge væksten og den løbende tilpasning til de åbne markeders skiftende konjunkturer – dvs. til *forandringen som tilstand*.

Det var i dette kulturmiljø, der for alvor blev grobund for de funktionalistiske forestillinger om “industrisamfundet”. Den danske udgave af deres implementering udmærker sig ved, at “professionerne” kom ind med socialtekniske, sundhedsvidenskabelige, pædagogiske og psykotekniske løsninger på vækstens problemer gennem en hidtil uset udbygning og professionalisering af *den offentlige sektor*.³⁰ Denne udbygning er et vigtigt træk ved *service- og industrisamfundets* udvikling i anden halvdel af det tyvende århundrede – og aftegner sig i et markant institutionsbyggeri og en fysisk planlægning, der om noget er blevet indbegrebet af nyere tids kulturarv i Danmark.

At udvikle satsningsområdet *industrisamfundets kulturarv* rummer med andre ord den etnologiske udfordring, det er at begribe de måder, hvorpå vore begreber og definitioner selv bliver en del af den verden, vi beskriver. Når det gælder nyere tids kulturhistorie, er det fristende at beskrive den virkelige verden ved at benytte de begreber, denne verden giver os i hånden, blot fordi vi selv er en aktiv del af den. Men man kan også gribe beskrivelsen reflektivt an ved at udforske de træk, der bestemmer, hvordan og hvorfor vi i forskellige epoker gør, som vi gør, herunder når vi studerer, definerer og begriber, udpeger og passer på det, vi betragter som vores kulturarv og dens særlige kulturmiljøer.

³⁰ Buus 2001.

Litteratur:

Adsersen, Torkil & Niels Jul Nielsen 1996: *Skibsværftet på Refshaleøen. Dagligdag og arbejdsliv på B&W 1945-96*. Forskningsrapport, København 1996.

Althusser, Louis & Étienne Balibar 1970 (1968): *Att läsa Kapitalet 1-2*. Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm.

Balibar, Étienne 1977 (1977): *Fem studier i historisk materialisme*. Rhodos, København.

Bernild, Ole 2003-: *Om velfærdsstatens udvikling efter Hegel*. Etnologiske arbejdsrapporter fra en forelæsningsrække. www.hum.ku.dk/lov.

Bernild, Ole & Henrik Jensen 1978: *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca 1200-1800*. Dansk Universitets Presse, København.

Bolving, Klaus & Thomas Højrup (red.) (under udgivelse): *Velfærdsstatens forsvarsform? Stats- og livsformer*, Museum Tusulanums Forlag.

Bravermann, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. Monthly Review Press, New York and London.

Bull, Edward 1958: *Arbeidermiljø under det industrielle gennembrud. Tre norske industrikstrøk*. Norsk Folkemuseum, Universitetsforlaget, Oslo 1958.

Burchardt, Jørgen 1984: *Provinsindustri. Arbejdspladser på Faaborg-egnen de sidste 100 år*. Faaborg Byhistoriske Arkiv og Kulturhistoriske Museer.

Buus, Henriette 2001: *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse. En kulturteoretisk og kulturhistorisk analyse af velfærdsstatens embedsværk*. Stats- og livsformer 2, Museum Tusulanums Forlag.

Buus, Henriette (under udgivelse): *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations interesse i og indflydelse på den danske velfærdsstat 1920-1970*. Stats- og livsformer 7, Museum Tusulanums Forlag.

Campbell, Åke 1936: *Kulturlandskapet. En etnologisk beskrivelse med særlig hensyn til ældre svenske landskapsstyper*. Stockholm.

Christiansen, Palle Ove 1996: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Scandinavian University Press.

Daun, Åke 1969: *Upp till kamp i Båtskärsnäs*. Prisma, Stockholm.

Frykman, Jonas & Orvar Löfgren (red.) 1985: *Modernärna tider*. Liber Förlag, Lund.

Haastrup, Lisbeth (under færdiggørelse): *Velfærdsstatens hjemmefront. Dannelsen af den danske busmoder omkring første verdenskrig*. Stats- og Livsformer, Museum Tusulanums Forlag.

Hallerdt, Björn 1957: *Leva i brukssamhälle. En studie över sociale relationer vid Surahammars bruk 1845-1920*, Stockholm.

Hansen, Kjell 1998: *Välfärdens motsträviga utkant*. Historiska Media, Lund.

Højrup, Anne Dorte 1988: *Det loyale, det retfærdige og det solidariske. Arbejdsbegreber i lønarbejderlivsformen i relation til kvinders vilkår på fabrik*. Magisterafhandling i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet.

Højrup, Anne Dorte 1990: *Det loyale, det retfærdige og det solidariske. Arbejdsbegreber hos kvinder på fabrik*. I: Flemming Mikkelsen (red.) *Produktion og arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*. Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København.

- Højrup, Thomas 1983: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeforsknings Instituts Forlag.
- Højrup, Thomas 1989: *Lønkapital under folkestyre. OD-planernes strukturfejl og deres ophævelse*. Rosinante & EUCIS, nu: Museum Tusulanums Forlag.
- Højrup, Thomas 1995: *Omkring livsformsanalysens udvikling*. Stats- og livsformer 1, Museum Tusulanums Forlag.
- Højrup, Thomas 2002: *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*. Stats- og livsformer 4, Museum Tusulanums Forlag.
- Højrup, Thomas 2003a: *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag*. Stats- og livsformer 5, Museum Tusulanums Forlag.
- Højrup, Thomas 2003b: *Fra erindring til erfaring i Danmarks kulturarv og kulturmiljø*. I: Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis, red. Nicolai Carlberg & Søren Christensen, Etnologiske Studier, Museum Tusulanums Forlag.
- Jul Nielsen, Niels 1997: *Tuborg. Arbejdsliv og dagligdag 1955-95*. Nationalmuseet.
- Jul Nielsen, Niels 2002: *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. Stats- og livsformer 3, Museum Tusulanums Forlag.
- Jul Nielsen, Niels 2003: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*. Stats- og livsformer 5, Museum Tusulanums Forlag.
- Kerr, Clark 1983: *The future of industrial societies: convergence or continuing diversity?* Harvard University Press.
- Kerr, Clark & Paul D. Staudohar (ed.) 1986: *Industrial relations in a new age: economic, social, and managerial perspective*. Jossey-Bass.
- Lindqvist, Mats 1987: *Klasskamrater. Industrielt arbejde och kulturell formation 1880-1920*. Etnologiska sällskapet i Lund.
- Monrad Hansen, Kirsten (under udgivelse): *A Point of Difference. En rekonstruktion af den karrierebundne livsform*. Stats- og livsformer, Museum Tusulanums Forlag.
- Møllgaard, Johannes 1997: *Bønder og bandel i Salling 1680-1780*. I Bol og By 1997:2.
- Mørkegaard, Ole 1993: *Søen, slægten og hjemstavn. En undersøgelse af livsformer på Åbenrægen 1700-1900*. Etnologiske Studier, Museum Tusulanums Forlag, København.
- Perkin, Harold 1988: *The rise of professional society: England since 1880*. Routledge.
- Perkin, Harold 1996: *The third revolution: professional elites in the modern world*. Routledge.
- Schriewer, Klaus 1995: *Waldarbeiter in Hessen. Lebens- und Staatsformen 2*, AVK – Arbeitskreis Volkskunde und Kulturwissenschaften, Marburg.
- Solvang, Gunnar 1984: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Landbohistorisk Selskab.
- Steward, Julian H. 1973 (1955): *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. University of Illinois.
- Stoklund, Bjarne, Else-Marie Boyhus m.fl. 1976: *Det forsømte århundrede*. Arv og Eje 1976, Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Stoklund, Bjarne 1976: *Ecological Succession. Reflections on the Relations between man and Environment in Pre-Industrial Denmark*. I *Ethnologia Scandinavica* 1976, Lund.

Stoklund, Bjarne 1998: *Bønder og binæringer*. I *Bol og By* 1998:2.

Vejen Hansen, Dorte (under færdiggørelse): *Statens tro tjenere? Om udviklingen af begrebet embeds-livsform*. Stats- og livsformer, Museum Tusulanums Forlag.

Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World-System*. Academic Press, New York.

Wikdahl, Magnus 1982: *Varvet som var: Rapport från dokumentationsprojektet vid Öresundsvarvet i Landskrona*. Lund.

Wikdahl, Magnus 1992: *Varvets tid. Arbetarliv och kulturell förändring i en skeppsbyggerstad*. Gidlunds Bokförlag, Stockholm.

Wohlfahrt, Eske 2003: *Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion?* I: *Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Christensen, *Etnologiske Studier*, Museum Tusulanums Forlag.

ØKONOMISK HISTORIE OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV

Ole Hyldtoft

Indledning

Vor dagligdag er gennemsyret af industriens produkter fra det bebyggede landskab over infrastrukturen til det nære arbejds- og hjemmeliv. Også vore normer, vor socialisering og vore måder at strukturere verden på hænger nøje sammen med industrisamfundet. Alligevel har danskere vanskeligt ved at acceptere denne baggrund, og deres selvoplevede identitet er kun i ringe grad knyttet til den industrielle arv. Der er noget fremmed eller måske ligefrem noget udansk ved industri. Hovedtemaet i Henrik Christoffersen nye *Danmarks økonomiske historie efter 1960* præsenteres som “udviklingen fra landbrugsamfund til servicesamfund og velfærdsstat”.¹ Sprang vi over industrisamfundet? Denne diskrepans mellem virkelighed og bevidsthed er yderligere blevet næret af, at dansk bygningsfredning og de kulturhistoriske museer begge har deres rod i bondekulturen og den “højere” stands kultur.

I det følgende vil jeg først forsøge at indkredse nogle hovedlinjer af den danske erhvervsudvikling fra 1840 til 2000. Der vil blive argumenteret for, at med den moderne anvendelse af begrebet satte den industrielle revolution i Danmark ind allerede fra 1840erne. I de følgende 150 år holdt byerhvervene væksten oppe, mens landbruget hele tiden tabte andele. Blandt byerhvervene var det de transaktionsorienterede sektorer, som gik forholdsvis stærkest frem. Dernæst vil jeg se på, hvorledes man i økonomisk historie i de sidste 30 år har arbejdet med industrisamfundet i Danmark og til dels i udlandet, og herunder pege på nogle karakteristiske tendenser, der peger fremad. Et gennemgående træk for de sidste 30 år har været en nedbrydelse af de traditionelle faggrænser. Endelig vil jeg kort kommentere spørgsmålet om en vurdering af industrisamfundets kulturarv.

Industrisamfundets fremvækst

Den ældre danske og internationale forskning var meget optaget af at tidsfæste et industrielt gennembrud, der især var karakteriseret ved en stærk vækst i den store, mekaniserede industri. I nyere international litteratur er den industrielle revolution i højere grad karakteriseret ved det afgørende skift til en stærk vedvarende vækst pr. capita samtidig med en kraftig befolkningsstigning.² Der, hvor samfundsøkonomien undslap den malthusianske fælde med faldende udbytte. Anvender man denne definition på Danmark står 1840erne som det afgørende skel. Fra 1840 til 1890 voksede den gennemsnitlige pr. capita indkomst med i gennemsnit 1,1% om året samtidig med en befolkningsstigning af næsten samme størrelsesorden. Resultatet blev næsten en fordobling af danskernes gennemsnitlige indkomst i 1890.³ Og den høje vedvarende vækst fortsatte i de følgende årtier.

¹ Henrik Christoffersen: *Danmarks økonomiske historie efter 1960*, Århus 1999.

² F. eks. Joel Mokyr (red.): *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, Oxford, 1993.

³ Ole Hyldtoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Århus 1999.

Ser man på nationalindkomstens fordeling på de enkelte erhverv fra 1840 til 2000, på trods af de mange materiale- og begrebsmæssige problemer, der knytter sig til disse beregninger, er det for det første iøjnefaldende, at landbruget så langt tilbage som i 1840 kun leverede godt 40% af nationalindkomsten. For det andet, at landbruget udviser en stadigt faldende andel, så erhvervet i dag kun bidrager med godt 2% af den samlede produktion. For det tredje, at den sekundære sektors andel har været påfaldende stabil, og at den voksende industri på sin højde kun dækkede omkring 20% af nationalproduktet. For det fjerde, at de tertiære erhverv var den store vinder, i perioden frem til 1930 var det især varehandelen og transportsektoren, siden navnlig de offentlige ydelser. Man plejer almindeligvis at tolke skiftene i erhvervssektorenes andel med henvisning til indkomstelasticitet og fordelene ved stordrift. For en del kan disse samspil forklare ændringerne mellem hovedsektorerne og håndværkets vigende andel i forhold til industrien, men hovedtendensen var tydeligvis transaktionssektorenes stærke vækst. Disse sektorer fremstiller ikke selv forbrugs- og investeringsgoder, men skaber rammerne for og formidler udvekslingen af disse varer. Både fysiokraterne og Karl Marx fandt dem "sterile".

Hvilken relevans har disse tendenser for industrisamfundets kulturarv? For det første, at industrisamfundet ikke var ensidigt knyttet til den store industri. Selv ændringerne og de trods alt ganske store produktivitetstilvækster i landbruget i perioden kan opfattes som en del af industrisamfundets fremvækst. Produktionsændringerne skete langt hen efter de samme principper som i industrien, og resultatet var for størstedelen industrielt bearbejdede landbrugsprodukter. Når landbruget alligevel skubbes lidt i baggrunden her, trods erhvervets store samfundsmæssige betydning gennem det meste af perioden, er grunden, at forskningen i og navnlig bevaringen af landbrugets kulturarv og erhvervets placering i danskernes bevidsthed i forvejen er meget stor.

For det andet, at der ud over industrien i høj grad er grund til at være opmærksom på den materielle og immaterielle kulturarv fra handelen, transporten og de offentlige værker, der voksede sig store som en del af industrisamfundets fremvækst, og som i de seneste år har været underkastet meget store forandringer, der truer med at udlette store dele af denne kulturarv. Det gælder fx de danske gasværker og de danske havnemiljøer med deres karakteristiske pakhuse og siloer.

For det tredje er der grund til at betone, at industrisamfundets fremvækst ikke blot betød ændrede produktions- og forbrugsmønstre, men også stærke sociale forandringer, nye ideologier og institutioner, nye færdigheder og læringsformer samt nye normer og måder at strukturere verden på, og at de sidste snarere var en årsag til end en følge af produktionsændringerne. I forlængelse heraf består kulturarven ikke blot af materielle levn, selv om der er grund til at værne om disse, men også og især af kilder til og indsigt i de immaterielle forandringer, der lå bag de materielle ændringer. Det er mennesker, som skaber, ændrer og oplever produktions- og forbrugsformernes materielle udtryk.

Bruttofaktorindkomstens fordeling på erhverv 1840-2000. Årets priser.

	1840	1895	1930	1972	2000
Erhverv	%	%	%	%	%
Landbrug	42,4	32,2	19,2	6,3	} 2,9
Andet ¹	3,3	1,5	1,8	1,4	
Primære erhverv	45,7	33,7	21,0	7,7	2,9
Industri	} 17,1	7,8	11,6	18,8	} 8,8
Håndværk		11,4	8,7	8,5	
Byggeri og anlæg	2,8	3,3	5,4	9,5	5,1
Andet ²	7,3	1,6	1,9	1,8	5,4
Sekundære erhverv	27,2	24,1	27,7	38,6	27,3
Varehandel	6,0	13,1	18,3	13,3	13,0
Transport m.v.	1,7	5,3	8,8	9,3	8,9
Boligbenyttelse	7,5	8,2	7,9	5,6	11,6
Offentlige ydelser	5,7	5,2	6,2	18,7	22,1
Andet ³	6,2	10,4	10,1	6,8	14,4
Tertiære erhverv	27,1	42,2	51,3	53,7	70,0
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. Skovbrug, gartneri og fiskeri.

2. Bøndernes husflid, råstofdinding og offentlige værker.

3. Pengeinstitutter, forsikring, hoteller, restauranter, husgerning og liberale erhverv.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, II, 1977, s. 237-48, og *Statistisk Årbog*, 2002, s. 394 og 401.

Økonomisk historiske undersøgelser af industrisamfundet

Emnet for økonomisk historie afgrænses normalt til produktion og forbrug af varer og tjenester samt de forhold, der påvirker denne produktion og dette forbrug. Både emnet og ikke mindst forklaringsfeltet spænder således over et meget stort område. Traditionelt har den økonomisk historiske forskning været koncentreret om produktionssiden i landbrug og industri samt om de materielle produktionsfaktorer. Siden 1970'erne er opmærksomheden i stigende grad skiftet over mod teknologi, de fysiske fremtrædelsesformer, de store infrastrukturer og forbrugssiden. Sideløbende hermed er læreprocesser, uddannelse, institutioner og kultur kommet mere og mere i centrum.

Først skal nogle af pionererne kort nævnes. For det 19. århundrede gælder det især Camillus Nyrops mange industrihistoriske arbejder.⁴ Det i 1927 oprettede Institut for Historie og Samfundsøkonomi udsendte i de følgende år flere klassiske studier, bl.a. Jørgen Pedersens undersøgelse af arbejdsloønnens udvikling fra 1850 til 1914 og Georg Nørregaards værk om arbejdsforhold i dansk håndværk og industri 1857-1899.⁵ Til dels i forlængelse af disse aktiviteter lå det af Axel Nielsen redigerede flerbindsværk om industriens historie frem til omkring 1850 og Richard Willerslevs disputats om den industrielle udvikling fra 1850 til

⁴ Eiler Nystrom: *Industrihistorikeren Camillus Nyrop*, 1922. Med en bibliografi.

⁵ Jørgen Pedersen: *Arbejdslonnen i Danmark under skiftende konjunkturer ca. 1850-1913*, 1930, og Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899*, 1942.

1880, der i 1970 blev fulgt op af Svend Aage Hansens lille studie af den industrielle opsving fra midten af 1890'erne til 1914.⁶

Fra 1970'erne er forskningen blevet stimuleret af tre større projekter. Det første var *Industrialismens Bygninger og Boliger* (1974-78), der var centreret omkring aksen fabrik og bolig. Som noget nyt blev der lagt betydelig vægt på den fysiske arv, og et led i projektet var en landsdækkende industriregistrering.⁷ Projektets nyhedsbrev er fortsat i tidsskriftet *Fabrik og Bolig*. Det andet projekt var *Dansk industri efter 1870* (1984-88), som dels sigtede på udarbejdelsen af en række generelle oversigter, dels på mere dybtgående studier af udvalgte emner.⁸ Det tredje var *Teknologi, innovation og samfund i kulturel belysning* (1990-94), der som hovedmål havde udgivelsen af en samlet dansk teknologihistorie i flere bind, et mål, som dog ikke blev realiseret.⁹ Alle tre projekter blev finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd, det andet i samarbejde med Carlsbergfondet. Trods disse projekters erklærede tværvideenskabelige tilgang var de domineret af økonomiske historikere, der også stod som initiativtagere. Samtidig har de imidlertid rettet en stærkere fokus på de teknologiske forandringer og den fysiske kulturarv.

Der er sket en gradvis udvikling af forskningstemaerne og de benyttede tilgange. For en del inspireret af *Industrialismens Bygninger og Boliger* har et hovedresultat været udarbejdelsen af et stort antal studier af enkelte byers industrielle udvikling fra København over Odense, Ålborg og Vejle til bl.a. Viborg, Fåborg og Lyngby.¹⁰ Disse studier giver vigtige bidrag til den nationale udvikling, men frem for alt bidrager de til at profilere den lokale industrielle arv. Tilgangen har overvejende været traditionel industrihistorie, men dog med en voksende vægt på virksomhedernes fysiske fremtoning.

Det er karakteristisk både for Danmark og internationalt, at teknologihistorien har fået en voksende plads. Det gælder både de tre nævnte større projekter og

⁶ Axel Nielsen (red.): *Industriens historie i Danmark*, I-III, 1943, Richard Willerslev: *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*, 1952, og Svend Aage Hansen: *Early Industrialisation in Denmark*, 1970.

⁷ Per Boje: *Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur*, 1976, Jens Erik Frits Hansen: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*, 1977, Ole Degn: *Urbanisering og industrialisering*, 1978, Rich. Willerslev: *Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, 1979*, Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og Bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*, Odense 1983, Ole Hyldtoft: *Københavns Industrialisering 1840-1914*, Herning 1984, og *Industrialismens Bygninger og Boliger*, no. 1 1975 - no. 2 1978.

⁸ Hans Chr. Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973*. Odense 1988, Carl-Axel Nilsson og Hans Kryger Larsen: *Forbrug og produktion af industrivarer*, Odense 1989, Niels Thomsen: *Industri, stat og samfund 1870-1939*. Odense 1991, Ole Hyldtoft: *Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896*. Odense 1996, Per Boje: *Ledere, ledelse og organisation*, Odense 1997, Jørgen Peter Christensen: *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972*, Odense 2002, Carl Erik Andresen: *Dansk møbelindustri 1870-1950*, Århus 1996, og Preben Etwil: *Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940*, 1993.

⁹ Helge Kragh (ed.): *I røg og damp*, 1992, Dan Ch. Christensen (ed.): *European Historiography of Technology*, Odense 1993, Dan Ch. Christensen: *Det Moderne Projekt. Teknik & Kultur i Danmark-Norge 1759-(1814)-1850*, 1996, og Henrik Harnow: *Den danske ingeniørs historie 1850-1920*. Århus 1998.

¹⁰ Henning Bender: *Ålborgs industrielle udvikling 1735-1940*, Ålborg, 1987, Henrik Becker-Christensen m.fl.: *Vejles industri 1732-1996*, Vejle 1996, Henning R. Lauridsen: *Viborgs industrihistorie 1742-1990*, Viborg 1990, Jørgen Burchardt: *Provinsindustri*, Fåborg 1984, og Jeppe Tønsberg: *Industrialiseringen af Lyngby, Lyngby-Bogen*, 1984.

en lang række enkeltafhandlinger. I forlængelse af den øgede interesse for teknologien er der også kommet mere lys på ingeniørerne og den tekniske uddannelse. H.C. Hansens bog om Poul la Cour er et eksempel på den ældre, biografisk orienterede tilgang, Michael Wagner har behandlet den højere tekniske uddannelse fra 1780 til 1850 i et overvejende idehistorisk perspektiv, mens Henrik Harnows bog om de danske ingeniører fra 1850 til 1920 er et moderne professionaliseringsstudie.¹¹

En anden strømning er en øget vægt på virksomhedshistorie. En væsentlig landvinding har været, at landets største virksomhed, Burmeister & Wain, der ellers har været overset af forskningen, gennem de seneste år har været emnet for tre større studier af Jan Pedersen, Niels Jul Nielsen og Ole Lange, hver med deres vidt forskellige tilgang.¹² Stadig flere enkeltvirksomheder engagerer professionelle historikere til at skrive om firmaets udvikling. Selv om denne genre har sine egne faldgruber, er det et positivt træk, at virksomhederne søger at hæve niveauet på deres festskrifter.¹³ På Handelshøjskolen i København er der oprettet et særligt Center for Virksomhedshistorie, og en beslægtet institution, Center for Erhvervshistorie, er på vej i Århus i et samarbejde mellem Erhvervsarkivet og Århus Universitet.

En tredje gennemgående tendens både i Danmark og i udlandet er, at stadigt flere tager de store infrastrukturer, som det moderne menneske er dybt afhængigt af, op til undersøgelse. Det gælder ikke blot jernbane-, vej-, post- og telehistorie, der har fået store, nye samlede fremstillinger, men også i høj grad for elektricitet, gas og byernes udstrakte kloaksystemer.¹⁴ Blandt de fortsat oversete infrastrukturer er de danske havne og den moderne vandforsyning, der let kan måle sig i betydning med de øvrige.

En fjerde tydelig trend er en øget vægt på produkterne, salget og forbruget. Det førstnævnte store projekts fokus på boligerne kan ses som et tidligt udtryk for denne interesse. Et pionerarbejde på dette område var Elin Hagelskjærs undersøgelse af moderne husholdningsmaskiner.¹⁵ Senere eksempler på denne tendens er Margit Mogensens arbejde med verdensudstillingerne og Kristof Glamanns fremstilling af Carlsbergs udvikling siden 1970.¹⁶ Jeg pusler for tiden med et projekt om Mad, drikke og tobak i det 19. århundrede, der egentlig var tænkt som et sporskifte, men som reelt for en meget stor del vil komme til at

¹¹ H. C. Hansen: *Poul la Cour*, Askov 1985, og Michael Wagner: *Det polytekniske gennembrud 1780-1850*, Århus 1999.

¹² Jan Pedersen: *Teknologisk udvikling i maskinindustrien. Burmeister & Wain 1875-1939*, 1999, Niels Jul Nielsen: *Virksomhed og arbejderliv. bånd, brudflader og bevidsthed på B & W 1850-1920*, 2002, og Ole Lange: *Juvelen der blev til skrot. Kampen om B & W 1945-1996*, 2001.

¹³ Fx Gitte Kjær og Jørgen Burchardt: *NKT 100 år*, 1998, og Søren Federspiel: *Dynamikken bag energien. Det østdanske produktions- og transmissionsamarbejde 1960-2000*, 2002.

¹⁴ Poul Thestrup et al.: *På sporet 1847-1997*, I-III, Odense 1997, Steffen Elmer Jørgensen: *Fra chausse til motorvej*, Odense 2001, Poul Thestrup m.fl. P & T's historie, 1-3, 1992, Birgitte Wistoft m.fl.: *Elektricitetens århundrede*, 1-2, 1991-92, Ole Hyldtoft: *Den lysende gas 1800-1890*, Herning 1994, Mogens Rüdiger: *DONG og energien*, 1998, Hanne Lindegaard: *Ud af røret. Planer, processer og paradokser omkring det københavnske kloaksystem 1840-2001*, upubliceret ph.d. DTU 2001.

¹⁵ Elin Hagelskjær: *Teknologiens tommeliden*, Ålborg 1986.

¹⁶ Margit Mogensens: *Eventyrets tid 1851-1900*, 1993 og Kristof Glamann: *Vores ol – og hele verdens*, 1997.

handle om industrisamfundets fremvækst. Produkterne, salget og forbruget er om noget gennemvævet af kulturelle symboler og signaler, der også generelt i stigende grad er kommet i fokus i økonomisk historie.

De fleste museumsinspektører på de kulturhistoriske museer er universitetsuddannede historikere eller etnologer. Der har derfor altid været et nært samspil, også mellem økonomisk historie og museerne. Dette samvirke er blevet styrket siden 1970'erne. Industriregistreringen foregik i et nært samarbejde med de lokale museer. Industripuljens arbejde er et andet udtryk for dette samspil. Med den øgede betoning af teknologi, forbrug og kultur er der endnu større muligheder for et nært samarbejde, især da museerne efterhånden synes at have arbejdet sig ud af tendensen til genstandsangst, som der en overgang var tegn på. Selv om de fleste fag for tiden synes at blive mere og mere opsplittede i deres tilgang, har der i de senere år været stærke konvergerende tendenser mellem etnologi og økonomisk og social historie. To svage punkter i museumsinspektørernes situation skal kort nævnes. Det ene er de begrænsede muligheder for og midler til videreuddannelse. Det andet er deres beskedne deltagelse i internationale konferencer. Det ville være velkomment, hvis Kulturarvsstyrelsen kunne bidrage til at afhjælpe disse mangler.

Vurdering

Vurderingen af den industrielle kulturarvs enkelte elementer sker dels ved deres rolle i generelle fremstillinger, dels ved at placere specialundersøgelser i en bredere sammenhæng. Som det er antydnet ovenfor, er denne vurdering ikke en fast eller endegyldig størrelse, men den skifter i nogen grad over tid i og med, at nye tilgange og emner kommer mere i fokus. Det er ikke nødvendigvis en svaghed. En påberåbelse af eviggyldige kriterier forekommer umiddelbart mere farlig.

For de fredede og de bevaringsværdige bygninger er det et problem, at det er de rent æstetiske kvaliteter, der helt dominerer ved vurderingen, selv om bygningsfredningsloven lægger lige så stor vægt på de kulturhistoriske kvaliteter. Denne skævhed kommer også til udtryk ved, at det ofte anføres som et argument imod fredning, at anlægget er præget af til- og ombygninger. Men denne fortsatte tilpasning til skiftende krav burde snarere være et argument for end imod fredning. I de konkrete tilfælde kan der være forskellige grunde til at værne om bestemte anlæg ud over de rent æstetiske. Fx kan anlægget være repræsentativt eller særlig vigtigt for byen, regionen eller landet.

ARBEJDERBEVÆGELSEN OG INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV

Niels Finn Christiansen

For et par år siden besøgte jeg et universitet i det forhenværende DDR. Under besøget tog min vært mig med på en køretur i omegnen af universitetsbyen, hvor der var rig mulighed for at iagttage de miserable relikter af et tidligere ret frodigt, klassisk industrimiljø. Undervejs udbrød min tyske vært: ”Fabrikken er modernitetens katedral”. Jeg havde ikke hørt udtrykket før og ved ikke, om det var lånt andetsteds fra. Men senere er det gang på gang dukket op, når jeg funderede over det snart hedengangne industrisamfund.

Uanset udtrykkets originalitet og ophav rammer det noget centralt for min/vor forståelse af industrisamfundets epoke og af en lang epoke i de moderne samfunds tilblivelse og udvikling. Anskuet ud fra æstetiske krav holder sammenligningen jo næppe. Men på linje med begrebet katedral rummer begrebet fabrik foreningen af materialitet og immaterialitet. Det dækker de særlige huse, som kan/kunne ses i vor del af verden, og samtidig det liv og den kultur, som disse huse rummede. Det symboliserer også magt og magtrelationer. Det symboliserer en særlig form for sociale relationer mellem ledelse og arbejdere og mellem arbejderne indbyrdes. Frem for noget symboliserede de industrielle anlæg *fremskridtet*, og den industrielle produktionsform blev kerneelementet i den fremskridtsoptimisme, der var fælles for de store dominerende ideologikomplekser fra 1700-tallet til 1900-tallet, liberalismen og socialismen.

For arbejderne og for arbejderbevægelsen rummede industrien imidlertid også en dobbelthed af fremskridtstro og kulturtab. Industrien blev en del af arbejderens mentale kulturarv på en meget flertydig måde. I de fleste socialistiske utopier, der blev formuleret i det 19. århundrede, indgik den industrielle produktionsform som et hovedelement. Navnlig i de visioner, der blev de bærende for arbejderbevægelsens samfundsmæssige praksis. Industriens mulighed for tilvejebringelse af et i princippet ubegrænset omfang af materielle goder blev anset for en uomgængelig forudsætning for det fremtidige gode liv og gode samfund.

Og det var ikke alene i bevægelsens barndom, denne tankegang dominerede. Den genfindes i mellemkrigstidens vision om et ”Danmark for Folket” og frem for alt efter 2. verdenskrig i opbygningen af velfærdsstaten. Her blev industrien som primær produktionsform integreret i den vækstfilosofi, der udgjorde basis for velfærdstænkningen. Endnu i de første årtier efter 2. verdenskrig stod industriel ekspansion som det primære mål og den afgørende forudsætning for velfærd. Industriel vækst og universel velfærd blev opfattet som komplementære størrelser. I et par årtier blev navnlig fagbevægelsen gennemsyret af denne tankegang og gik massivt ind i udvikling og effektivisering af industriproduktionen.

I vore dage, hvor vi i hvert fald i vor del af verden befinder os i en fase karakteriseret ved afindustrialisering, kan det være vanskeligt at begribe den næsten

grænseløse tro på den industrielle væksts muligheder og velsignelser, som var dominerende for blot en enkelt generation siden, og at denne optimisme var en integreret del af arbejderbevægelsens ideologiske univers.

Med den aktuelle fokusering på industrien kan det være påkrævet at understrege, at Danmark aldrig blev et land, hvor den industrielle produktion blev fuldstændigt dominerende. Vi blev industrialiseret langsomt og aldrig med en industriel sektor domineret af store virksomheder, som vi kender det i resten af Europa og i vort naboland Sverige. Det kan være forklaringen på, at vi i den danske arbejderbevægelse i modsætning til andre lande så godt som aldrig møder anti-industrielle holdninger eller handlinger. Egentlig er det lidt overraskende. For den danske arbejderbevægelse blev skabt netop i en brydningsfase, hvor landarbejde og håndværk var de klart betydeligste beskæftigelsesområder for danske arbejdere, og hvor i hvert fald den håndværksmæssige produktion kunne opfatte industrien som en trussel mod sin eksistens. Man kunne derfor forvente, at den tidlige arbejderbevægelse ville dyrke det, der kan kaldes en restaurativ utopi, en længsel efter en formodet harmoni i et agrar- og håndværkssamfund. Men den møder vi så at sige aldrig. Sandsynligvis fordi hverken landarbejde eller håndværk i den foregående epoke forekom særlig attraktivt.

Men den danske arbejderbevægelse er, modsat mange andre nationale arbejderbevægelser, ikke et barn af industrialiseringen og slet ikke af storindustrien. Den blev skabt af på den ene side håndværkssvende, der følte sig truet af industrien, og på den anden side af arbejdere beskæftiget i en håndværkspræget industri. I den første fase var det industrielle, ufaglærte massearbejde reserveret kvinderne og ganske små mandlige arbejdergrupper. Og først i ekspansionsfasen fra 1890'erne og måske i virkeligheden først i mellemkrigstiden bliver det industrielle massearbejde en bredere erfaring i den danske arbejderklasse. Af mange forskellige årsager forblev det produktive arbejde uden for landbruget i en meget lang periode klart domineret af faglært, håndværksmæssigt uddannet arbejdskraft. Selv ikke i de senere industrielle ekspansionsfaser blev håndværket eller de faglige uddannelser elimineret.

Hele denne permanens af håndværk afspejler sig i fagbevægelsens organisatoriske opbygning indtil de seneste omstruktureringer fra 1980'erne og til i dag. Denne organisering var helt baseret på faget, på uddannelsen og ikke på stedet for eller arten af beskæftigelse, med de store "restgrupper" af ufaglærte og kvinder, som også var ufaglærte, henvist til selv at organisere sig. Uanset at der i industrien arbejdede folk fra mange forskellige fag side om side med ufaglærte, slog tanken om industriforbund aldrig for alvor rod i den danske arbejderbevægelse. Mentalt forblev selv arbejdere, der havde livslang beskæftigelse i industrien, håndværkere med en fagstolthed og hægen om sit arbejdes kvalitet og særpræg. Det gælder for så vidt også de ufaglærte, der udfører specialfunktioner i industrien. Holdningerne lyser ud af de arbejdererindringer der er indsamlet gennem årene.

Egentlige reservationer over for industrialiseringen finder vi kun yderst sporadisk. Der kunne ellers være gode grunde til at forholde sig skeptisk til en omdannelse af Danmark til industrisamfund. Når arbejderne og arbejderbevægelsen i de første årtier så ud over den kendte verden, var det ikke svært at få øje

på skræmmende perspektiver ved en for massiv industrialisering. Pauperisering, proletarisering og dekvulificering af arbejdet var blot nogle af de følger, som lod sig umiddelbart iagttage. Men i spændingsforholdet mellem industriarbejdet som forbandelse, som nødvendighed og som frigørelsespotentialer valgte de danske arbejdere, så vidt det kan vurderes ud fra det forholdsvis spinkle materiale, de positive sider. De valgte tillige at imødegå de negative sider gennem massiv organisering i en efterhånden magtfuld fagbevægelse og ved i vid udstrækning at videreføre traditioner fra håndværkerkulturen og transformere dem til en industriarbejderkultur.

Når industrialiseringen her i landet forløb så *relativt* konfliktfrit, så kan det efter min vurdering ikke mindst tilskrives det forhold, at så at sige alle arbejdere organiserede sig og gjorde det på et tidligt stadium af industrialiseringsforløbet. Derved tilkæmpede de sig en magt både i samfundet og på fabriksgulvet. Den høje organisationsprocent muliggjorde tillige etableringen af den særligt dansk/nordiske organisering af arbejdsmarkedet med en høj grad af autonomi for de to parter i udformningen ikke alene af forhandlings- og konfliktformer, men i lige så høj af livet inden for fabriksmurene.

Såvel fagbevægelsens materiale som overenskomsterne rummer righoldigt materiale til belysning af industrikulturen. Fagbevægelsen udgjorde en art uddannelsesinstans for arbejderne i deres tilpasning til det moderne arbejde. Vi kan f. eks. se det i den normgivende overenskomst for smede- og maskinarbejderne fra 1900, og vi kan i fagblade og i krav til overenskomster se brydningerne mellem den gamle håndværkermentalitet og de nye krav, som blev stillet af industrien, hvor det er maskinerne, der sætter rammerne for arbejdet. Tidsforståelsen bliver helt central i det industrielle arbejde. Håndværkets tid er opgavebestemt. Industriarbejdet er "fremmedbestemt", dikteret af maskiner og en bestemt produktionslogik, der fordrer en helt anden disciplin end den, man havde kendt i den før-industrielle epoke. Man skal komme til tiden, man skal sikre, at maskinen udfører så og så mange opgaver på en given tid. Pauserne er regelbundne. Måske skal man endda arbejde i skiftehold for at sikre den fulde udnyttelse af produktionsapparatet. Alle disse brud med arbejdsrytmen i traditionelt produktivt arbejde måtte håndteres af den enkelte arbejder og af fagbevægelsens kollektiv, og set med de skarpe briller kan mange af disse brydninger læses ud af det tørre stof i overenskomster, arbejdsreglementer og af fagbladenes indholdsrige spalter. Meget kort formuleret kan man sige, at fagbevægelsen i høj grad bidrog til at modernisere mentaliteterne.

Men selvfølgelig ikke betingelsesløst. Arbejdet er den centrale kategori og værdi i arbejderbevægelsens ideologiske univers. Derfor hægede man om "det gode arbejde" og pligten til at udføre sit arbejde så godt, man kunne. Men arbejdet var også under industrialiseringen konstant truet af dekvulificering. Den blev selvfølgelig bekæmpet, samtidig med at man gik aktivt ind i den nødvendige ny-kvalificering, som industriarbejdet også fordrer. Evnen til at tilpasse sig det rutinerede arbejde ved maskinerne bliver en vigtig kvalifikation. Det ser vi tydeligt i industrialiseringens første ekspansionsfase fra 1880'erne til 1. Verdenskrig, hvor fagbevægelsen gradvis accepterer industrien som et centralt virkefelt, men hele tiden går ind med krav om indflydelse på arbejdets tilrettelæggelse eller i det mindste med krav om andel af det større udbytte, som

kombinationen af menneske og maskine afføder. Selv om arbejdsgiverne formelt havde (og har) retten til at lede og fordele arbejdet, så foregår der en konstant kamp om kontrollen over arbejdet, oftest formidlet gennem tillidsmanden og arbejdslederen på fabriksgulvet.

Det ser vi endnu tydeligere i den egentlige overgang til moderne industri i årtierne efter 2. verdenskrig. Den kom i kølvandet på Marshall-hjælpen. Men det man kan kalde "amerikaniseringen" af industriarbejdet, havde så småt meldt sig i mellemkrigstiden med introduktionen af de første samlebåndsfabriker og den revolution i arbejdsprocessen, som de helt nye former for fremmedstyring af arbejdet medførte. Taylorisme og fordisme meldte sig på de danske arbejdspladser, i beskedent tempo, men dog.

Efterkrigstidens massive bestræbelser for økonomisk vækst skulle bl.a. baseres på en effektivisering af det industrielle arbejde. Det interessante i den forbindelse er, at fagbevægelsen går aktivt ind i disse effektiviseringstiltag med tidsstudier og detailplanlægning af den enkeltes daglige arbejde på fabrikkerne. De sidste porer af egenbestemt tid blev klemt ud af dagligdagen. Uret (stopuret) og maskinen overtog ledelsen, og det er vel endnu i dag vilkåret i betydelige dele af den industri, vi har tilbage. Men de har fået konkurrenter. For det har jo vist sig, at den type effektivisering ikke altid er særlig effektiv i det lange løb. Den er demotiverende og nedslidende. I kølvandet på opbruddene i 1960'erne og -70'erne blev selvstyrende grupper et mantra for de mere avancerede virksomheder, en slags tilbagevenden til opgavebestemt tid, hvor et arbejderkollektiv selv sætter tempo, arbejdsfordeling og til en vis grad lønudbytte i det daglige, når blot de overholder bestemte krav til produktionens omfang.

Arbejdet på en fabrik hviler på skrevne og uskrevne regler og normer. De skrevne er tilgængelige, om end der gennem tiden er blevet sjusket med bevarelsen af dem. Langt vanskeligere er vi stillet, når det gælder de fuldt så vigtige uskrevne normer. Her er vi i vid udstrækning henvist til de involverede aktørers beretninger og erfaringer. De kræver kort sagt indsamling af erindringer. For den tidlige fase kender vi det store materiale, der blev indsamlet i 1950'erne, og de sporadiske indsamlinger, der siden er foretaget. De muliggør en nogenlunde dækkende indsigt i arbejdslivet i de tidlige faser.

Men for de senere faser, navnlig årtierne efter 2. verdenskrig og helt frem til i dag, står vi med en kolossal opgave for at indsamle og bearbejde erfaringer fra den industri- og arbejderkultur, som udfoldede sig i den intensive industrialisering fra 1950'erne og frem. Industrien flyttede mod vest, erobrede nyt land og nye typer arbejdere og skabte nye typer af kultursammenstød. De store provinsindustrier afløste de bybaserede som dynamoerne i den danske erhvervsudvikling, og de mindre erobrede landsbyerne. Det er på høje tid, der sker en kortlægning af livet i og omkring disse industrimiljøer gennem et indsamlingsarbejde af ikke mindst arbejdererindringer. Den generation, som var aktiv i den epoke, er på vej ud af historien. Kun de aktive kan fortælle, hvilke arbejdskulturer og sociale normer der udfoldedes i disse miljøer, i de industrialiserede og urbaniserede landbomiljøer.

Sideløbende med den stærke vækst i de nye provinsindustrier oplever vi imidlertid også en af-industrialisering af de tidligere industrielle centre, med nedlæggelsen af de store skibsværfter som de mest spektakulære symbolske begivenheder. Erfaringerne fra denne af-industrialisering hører med i den arv, som skal videregives til nuværende og kommende slægter. Hvad sker der med de mennesker og de (by)miljøer, der oplever, at beskæftigelsen og dens fysiske rammer elimineres? Hvorledes håndterer fagbevægelsen og arbejderbevægelsen som helhed sådanne situationer, hvor tidligere kraftcentre for deres arbejde forsvinder?

En løsning af de her skitserede opgaver vil kræve et tæt samarbejde mellem museer, arkiver, fagbevægelsen og forskningscentre, der har erfaring med at indsamle og bearbejde kildemateriale til forståelse af kulturer i fortid og nutid. Og det skal ske, mens der endnu er folk med egne og friske erfaringer.

Litteratur:

Poul Strømstad (red.): *Mennesket og maskinen*. Nationalmuseet 1980.

Ole Hyldtoft, Helle Asgaard, Niels Finn Christiansen: *Det industrielle Danmark 1840-1914*. Herning (Systeme) 1981.

Ole Hyldtoft: *Københavns industrialisering 1840-1914*. Herning (Systeme) 1984.

Thomas Højrup: *Det glemte folk. Linsformer og centraldirigering*. Hørsholm (SBI's Forlag) 1983.

Jesper Due, Jørgen Steen Madsen og Carsten Strøby Jensen: *Den danske Model. En historisk sociologisk analyse af det kollektive aftalesystem*. København (Jurist- og Økonomforbundets Forlag) 1993.

Lars K. Christensen: *Smedesvend og friberre – maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890-1914*. København (SFAH) 1995.

Knud Knudsen: *Arbejdskonflikternes historie i Danmark. Arbejdskampe og arbejderbevægelse 1870-1940*. København (SFAH) 1999.

Niels Jul Nielsen: *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. København (Museum Tusulanums Forlag) 2002.

Arbejderhistorie. Tidsskrift for historie, kultur og politik 1997, nr. 4, temanummer om "Fagbevægelsen som folkebevægelse".

KUNSTHISTORISKE TILGANGE TIL INDUSTRI OG ARBEJDERKUNSTNERE

Hanne Abildgaard

I.

Man kan ikke påstå, at en eksplicit beskæftigelse med emnet ”industrisamfundets kultur” har stået centralt i kunsthistorien, i særdeleshed ikke i den danske. Ikke sådan at forstå, at man har nedprioriteret beskæftigelsen med kunst skabt i industrisamfundets æra. Det har man ikke, men man har foretrukket at indfatte den i andre overordnede kategorier såsom ”moderniteten” eller ”urbaniseringen”, mens spørgsmålet om industrisamfundets eller industriens særlige betydning og udtryk ikke har spillet nogen stor rolle.

Diskussionen af emnet afhænger imidlertid også af, hvad vi mener med ”kunsthistoriske tilgange” til området. Handler det om:

- De særlige udtryk, kunsten har antaget under industrisamfundet
- Forbindelser mellem industri og kunst
- Forbindelser mellem industrisamfundets forskellige klasser og kunsten
- Industrien som motiv eller emne for kunsten
- Industriarbejdet og -arbejderen som motiv eller emne for kunsten

Især de to sidste vinkler falder det yderst sjældent dansk kunsthistorie ind at gå direkte i lag med. En forklaring kan være, at industrien og industriarbejdet ikke ligefrem har haft en dominerende plads i dansk kunst, og at det derfor ikke har været det mest oplagte emne at tage op. Men forholdet må også ses i sammenhæng med fagets tradition, i særdeleshed med at adskillige generationer af kunsthistorikere har gjort den modernistiske kunsts opfattelse til sin: At motivet er ligegyldigt i kunsten, eller i hvert fald af underordnet interesse, da kunst arbejder med og skal vurderes på de æstetiske kvaliteter alene (eller i hvert fald i første række). Heraf følger, at det ikke har forekommet faget specielt oplagt at tage udgangspunkt i et særligt motiv eller emne. Samtidig må man dog nok konstatere, at motiver som industri og arbejdere har forekommet at stille kunsthistorikeren i større dilemmaer end motiver som portræt, opstilling eller landskab.

Det er fristende i denne forbindelse at trække Knud Voss’ artikel fra 1970erne ”Arbejderen i kunsten”¹ frem. Den kan illustrere nogle af de vanskeligheder, kunsthistorikeren oplever, når den type emner kommer på dagsordenen. Det er næppe overdrevet at betegne artiklen som præget af berøringsangst. Meget typisk indledes den med en formaning: Man skal ikke tro, at et politisk sigte (eksempelvis støtte til de hårdt belastede håndens arbejdere) i sig selv rummer ”værdier, som er lig med kunst”. Der skal mere til, indskærpes det, men dette mere er svært at forklare i sammenhæng med emnet, og det virker, som om forfatteren har vanskeligt ved at overvinde sig selv til at skrive under den nævnte overskrift. Han understreger, at arbejderen kun har adgang til at blive et

¹ Knud Voss: ”Arbejderen i kunsten” udkom som *Oplysningsforbundenes kunstillæg* nr. 76. Disse tillæg er udaterede, men dette kan i kraft af sit nummer placeres i årgangen 1973-74.

motiv i kunsten, fordi han er menneske. Det er det menneskelige og det kunstneriske, det kommer an på, mens motivet er ligeegyldigt. Blandt de fem billedeksempler, forfatteren har valgt til at illustrere emnet ”Arbejderen i kunsten”, er der ingen, der viser mennesker i færd med at arbejde eller i det hele taget opholde sig på en arbejdsplads. Til gengæld indgår Annelise Søndergaards portræt af Bodil Koch fra 1971 og Søren Hjorth Nielsens *Kolonihaven* fra 1933, begge helt uden skyggen af arbejdere. I sidstnævnte tilfælde nævnes det dog, at kolonihaven er et fristed for arbejderen, men samtidig rundes der af med endnu en formaning: Skønt det med arbejderen nævnes, er det uden betydning for kunsten, idet det eneste vigtige er ”maleriet inden for sin ramme”.

Hvis kunsthistorien vil definere sin opgave så snævert som Knud Voss, er det klart, at den ikke har meget at byde på i forbindelse med en diskussion af industrisamfundets kulturarv. Der findes dog undtagelser fra reglen, både i Danmark og ude i verden. I 1947 udkom således Francis D. Klingenders efterhånden klassiske *Art and the Industrial Revolution*,² en oversigt over billedkunst, der direkte beskæftiger sig med industrialiseringen, fortrinsvis med udgangspunkt i engelsk kunst. Bogens billeder bruges ikke kun til at illustrere industri- og socialhistorie. Bogen rummer en kunsthistorisk faglighed, forstået på den måde, at billederne behandles som anskueliggørelse af og dermed formidlere af en opfattelse af industrisamfundet. En hovedpointe i Klingenders fremstilling er påvisningen af et skift fra 1700-tals-kunstnernes entusiastiske tolkning af den industrielle revolution til det følgende århundredes mere desillusionerede, til tider nærmest apokalyptiske billede af industrialiseringen.

Da Klingenders arbejde efter tyve år blev fulgt op – med en udstilling tilegnet ham og en tilhørende publikation af Manchester City Art Gallery³ – måtte man konstatere, at hans arbejde ikke havde haft mange efterfølgere. Der var stadig ikke megen hjælp at hente i den trykte kunsthistorie, mens enkelte af de værker, Klingender havde draget frem, i mellemtiden var blevet berømte i kraft af deres hyppige brug som illustrationer i teknik- og videnskabshistorie. Siden har bøger om enkeltkunstnere og enkelte industrier dog uddybet og nuanceret Klingenders syn, især på de første generationer af kunstnere, der forholdt sig til industrialiseringen. Endelig har flere tyske museer i det seneste årti præsenteret udstillinger af industrisamfundet i billeder, f.eks. viste Deutsches Historisches Museum i 2002 en større udstilling om industrien i malerkunst og fotografi med vægt på det tyske materiale.⁴

Der findes ikke nogen behandling af industrien i dansk kunst svarende til Klingenders. Men her må man også tilstå, at der næppe heller er stof til en analyse af samme dimensioner, antagelig fordi Danmark hverken blev industrialiseret så tidligt eller så hurtigt som England.

I dansk sammenhæng forholder det sig sådan, at forsøg på direkte behandlinger af industrisamfundet i kunsten som oftest er kommet andre steder fra end

² Francis D. Klingender: *Art and the Industrial Revolution*, London 1947.

³ *Art and the Industrial Revolution*, Manchester City Art Gallery 1968 (forord v. Arthur Elton).

⁴ *Die zweite Schöpfung. Bilder der industriellen Welt vom 18. Jh. bis in die Gegenwart*, Deutsches Historisches Museum 2002 med en tilhørende publikation red. af Hans Ottomeyer og Sabine Beneke.

fra kunsthistoriefaget. Og med hensyn til industriarbejdet har der været en vis forkærlighed for at tage fat om arbejdet og arbejdspladsen mere bredt frem for specifikt at se på industrien og industriarbejdspladsen. Der foreligger f.eks. historikeren Erik Kjersgaards *Arbejdspladser i kunsten* fra 1971,⁵ – en bog om ”arbejdspladser set gennem vekslende kunstneres temperament”, som det hedder i forordet. Den lille bog udmærker sig ved en yderst sparsom kommentar til ”kunstnernes vekslende temperament” eller i det hele taget til billedernes ud-sagn om det emne, der behandles. Billederne bruges først og fremmest som historikerens kilder til viden om arbejdsforhold og som et springbræt til at fortælle løst og fast om samme.

Endvidere er to oversigter leveret af forfatteren og kunstformidleren R. Broby-Johansen i *Dagens dont gennem årtusinderne* og *Dagens dont i Norden* fra hhv. 1969 og 1972.⁶ Bøgerne præsenteres som ”en verdenshistorie set nedefra”. Igen opfattes billederne altså som kilder til arbejdsforhold. Samtidig vil Broby imidlertid afhjælpe en skævhed i kunsthistorien, som han mener, har overset arbejdet trods dets fundamentale betydning for mennesket. Brobys billedudvalg lægges således også frem som et overset materiale til kunsthistoriens velvillige overvejelse og videre bearbejdning.

Kunsthistorien har ikke i større stil haft lyst til at tage udfordringen op. Kunsthistoriske behandlinger af industrien eller arbejdspladsen som motiv lader stadig til at kræve en interesseorganisation som igangsætter. Klingenders arbejde med emnet havde en fagforening som igangsætter og et fagforeningsjubelæum som anledning, og Kjersgaards bog var fremkaldt af Dansk Arbejdsgiverforening. Da Kunstmuseet Trapholt i 1986 viste udstillingen *Arbejdets billeder*, var anledningen, at de lokale afdelinger af Arbejdernes Fællesorganisation og Socialdemokratiet havde 100-års jubilæum. I den tilhørende publikation tog museumslederen, Sven Jørn Andersen, eksplicit udfordringen fra Broby-Johansen op. Sven Jørn Andersen havde samlet billeder fra museer og foreninger, men pegede på, at kunstnerisk solidariske nærbilleder af mennesker, optaget af deres arbejde på en arbejdsplads, både var ret sjældne og svære at finde. I forlængelse af en opfattelse hos Broby forklarede han det med liberalismen, der i ord hylder den kunstneriske frihed, men i virkeligheden via kunsthandel og museer opretholder en række forbud, f.eks. ”er [det] meget forbudt at lade billedet fortælle en historie fra det virkelige liv, for så er billedkunsten blevet ”litterær”. Helt galt er det, hvis en kunstner fremstiller en arbejdsplads eller en 1. maj-demonstration med arbejderbevægelsens røde faner. Så bliver man stemplet som kommunist. Den slags billeder vil ingen i dette frihedselskende land have hængende på væggen.”⁷

Men måske er en ændring på vej på kunstmuseerne? For ganske nylig har Nordjyllands Kunstmuseum vist et initiativ med udstillingen og bogen *Fabrik. Industriens arkitektur i Aalborg*, 2002. Projektet var et samarbejde mellem arki-

⁵ Erik Kjersgaard: *Arbejdspladser i kunsten*, Kbh. 1971 (udg. af Dansk Arbejdsgiverforening).

⁶ R. Broby-Johansen: *Dagens dont gennem årtusinderne. Historien om arbejdsbilledet*, Kbh. 1969; samme: *Dagens dont i Norden. Arbejdsbilledets historie i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Island, på Færøerne, i Grønland og hos samerne*, Kbh. 1972

⁷ Sven Jørn Andersen: ”Udstillingens billeder”, i: *Arbejdets billeder*, Kunstmuseet Trapholt, Kolding 1986.

tekter, billedkunstnere og kunsthistorikere, som gav originale vinkler på og formidling af materialet, der primært var nordjysk industri- og arkitekturhistorie, men også rummede en kunsthistorisk oversigt med vægt på det lokale, museumsinspektør Aase Baks artikel om fabrikken i kunsten.⁸ Denne pegede bl.a. på det forhold, at en række kunstnere – heriblandt Victor Brockdorff, Preben Hornung og Arne L. Hansen – i årtierne efter Anden Verdenskrig gjorde studier på landets store industrivirksomheder. Alle leverede de bud på en kunst, der bevidst gjorde sig til industrisamfundets udtryk og direkte søgte næring for en kunstnerisk fornyelse på industriens arbejdspladser – med vidt forskellige resultater til følge, spændende fra abstrakt-konkret kunst til en solidarisk realisme. Dette er et oplagt emne, der er en større kunsthistorisk undersøgelse værd og fortjener en faglig indsats med både analytiske og bevaringsmæssige dimensioner.

Der kunne peges på en række andre tyngdepunkter med hensyn til forholdet mellem kunst og industrisamfund, som nærmest råber på en undersøgelse. Mens de tidlige bidrag til portrættering og fejring af industriborgerskabet er ret grundigt behandlet, P.S. Krøyers hovedværk *Industriens mænd* fra 1903-04 endda i hele to historiske publikationer og en fyldig kunsthistorisk analyse⁹, kniber det mere med den kunst, der er knyttet til arbejdet og arbejdersynsvinklen. F.eks. den socialrealistiske kunst fra slutningen af 1800-tallet med brødrene Frants og Erik Henningsen, begge med stor succes i samtiden og stadig kendt og ofte benyttet i alle mulige undervisningsmæssige sammenhænge, men uglest af kritikken og kunsthistorien. En nærmere analyse af denne kunsts udsagn og receptionshistorie ville altså være såre relevant.

For den lidt senere tid gælder, at den industri- og teknikbegejstring, der udtrykkes af en del af mellemkrigstidens modernisme, er temmelig godt belyst, mens det samme ikke er tilfældet for de samtidige ekspressionistiske og realistiske strømninger med tilknytning til arbejderbevægelsen og dens ideer.

II.

I forlængelse af ovenstående betragtninger følger hermed en opsummering af, hvad min egen arbejdsplads, Arbejdermuseet, har foretaget sig på feltet de seneste år, og hvad vi mener at have ressourcer til:

Arbejdermuseet har forsøgt at gå på tværs af kultur- og kunsthistoriske fagtraditioner i sit arbejde med det område, man bredt kan kalde arbejderkunst. Vi foretager undersøgelser og indsamling af kunst med fremstillinger af arbejderne liv og af kunst, der er blevet skabt i samspil med og under inspiration fra de ideer, der er udgået fra arbejderbevægelsen, dens presse og øvrige kulturelle organisationer. Vi betragter dette som naturligt sammenhængende med museets øvrige virkeområde, men har også givet disse emner øget opmærksomhed, fordi vi finder det på høje tid at bryde med den berøringsangst, der har få-

⁸ Aase Bak: "Fabrikken i kunsten", i: Thomas Birket-Smith (red.): *Fabrik. Industriens arkitektur i Aalborg*, Kbh. 2002.

⁹ Poul Eller: *Industriens mænd - et maleri af P.S. Krøyer 1903-04*, 1984; Henry Nielsen og Birgitte Wistoft: *Industriens mænd. Et Krøyer-maleris tilblivelse og industrihistoriske betydning*, Århus 1996; Peter Michael Hornung: *Peder Severin Krøyer*, Kbh. 2002.

et kunsthistorien til at styre uden om dem. Vi bliver stadig mere opmærksomme på, at det er et relativt stort felt, som ingen kunstmuseer har følt sig specielt kaldede til at varetage, og som det i disse år haster med at få overblik over, hvis man vil være sikker på at få bevaret de væsentligste værker og en vis viden om dem.

Den første kunstner, vi satte fokus på, var Anton Hansen. Han var aldrig for alvor blevet skrevet ind i kunsthistorien trods det, at han havde en umådelig gennemslagskraft i mellemkrigstiden, hvor han af mange blev betragtet som en af tidens førende europæiske tegnere, og på trods af den særlige interesse, der knytter sig til hans stilling som den første danske billedkunstner, som forsøgte at basere sin eksistens på arbejderbevægelsen. Hans værk var truet af glemsel og dermed af ødelæggelse.

Det er imidlertid blevet klart for os, at der går kortere tid, end vi havde forestillet os, før kunsten pludselig befinder sig under ødelæggende forhold i pulterkamre og kældre. Mere konkret har vi konstateret, at også hovedværker af den næste generation er truet af ødelæggelse. Det gælder f.eks. hovedværker af Erling Frederiksen, Jørgen Andersen-Nærum og Victor Brockdorff. Her drejer det sig om kunstnere, der var fremme i forreste række i årtierne efter Anden Verdenskrig, som er døde for blot et årti siden, og som vel næppe endnu kan siges at være gået i glemmebogen. De er også repræsenteret på kunstmuseerne, men ikke med den del af deres værk, som har en direkte, synlig forbindelse til arbejderbevægelsen.

Arbejdermuseet har nu – i forlængelse af særudstillinger – erhvervet udvalgte værker af denne karakter. Vi er gået efter at erhverve enkelte hovedværker, som trængte til bedre opbevaringsforhold og konservering. I Erling Frederiksens tilfælde drejer det sig om nøgternt realistiske hverdagsbilleder, i Andersen-Nærum om indtrængende og solidariske portrætter af bygningsarbejdere, i Victor Brockdorffs om hans slagkraftige og programagtige bidrag til efterkrigsårenes socialistiske realisme. I alle tilfælde er der tale om bidrag til kulturen, der var stærkt omdiskuterede og anset for væsentlige i deres samtid. Og værker, som efter vores bedste overbevisning vil vise sig som en del af den både mest interessante og mest originale del af de nævnte kunstneres indsats.

I første omgang har vi afsøgt området via enker, børn og oplagte aftagere af den pågældende kunstner. Men selvom vores udforskning af pulterkamre og kælderrum nok har været givtig, er det dog langt fra tilstrækkeligt. Vi er klar over, at tilsvarende værker befinder sig andre steder, bl.a. i de til arbejderbevægelsen knyttede kulturelle organisationer. Et særlig oplagt eksempel er Arbejdernes Kunstforening, som gennem et halvt århundrede har opbygget en omfattende kunstsamling, som har været udgangspunkt for arbejdspladsudstillinger og anden form for formidling mellem samtidskunst og arbejdere. Den samling har vi netop foretaget en foreløbig registrering af, hvorefter vi har overtaget de dele, som vi finder væsentlige ud fra en kunst- og kulturhistorisk betragtning. På basis af denne samling og det tilhørende arkiv kan der ydes et væsentligt bidrag til den ret udforskede historie om arbejderbevægelsen som aktør på billedkunstens område. Også i denne forbindelse er centrale værker sikret i museumssammenhæng, heriblandt Aksel Jørgensens udkast til udsmyk-

ning af Folkets Hus på Enghavevej fra 1955 og Erling Frederiksens otte malerier fra 1951-52 til bryggeriet Stjernen, som skildrer arbejderbevægelsens indsats fra storlockouten i 1899 til samtiden.

III.

En bredere indsats, som kræver større ressourcer end Arbejdermuseet for nærværende råder over, er imidlertid ønskelig:

- Registrering af kunst i fagforeninger og -forbund med henblik på at sikre de væsentligstes overlevelse og dokumentation. Vores erfaring siger os, at kunst i fagbevægelsen og dertil knyttede institutioner er en truet værkgruppe på grund af disse års mange omstruktureringer i bevægelsen og nogle ofte uklare ejer- og proveniensforhold.
- Registrering af kunst på de endnu eksisterende arbejderhøjskoler, kursus- og feriecentre.
- Registrering af værker i udvalgte industrivirksomheder.
- Indsamling af kunst udført af arbejdere.

Det sidste punkt er vanskeligt, idet der ikke tænkes på indsamling af diverse søndags- og fritidsmalere, men af værker udført af arbejdere, der alvorligt og med gennemslagskraft har frembragt billedmæssige udtryk for deres egen hverdag. Som eksempel kan nævnes mureren og grafikereren Peter Peitersen.

Allerede Klingenders bog rummede den pointe, at ingen af de positioner, der kendetegnede de første generationer af kunstnere, der forholdt sig til industrisamfundet, udtrykte industriarbejderens verdensbillede. Først med fremkomsten af kunstnere, der selv havde en baggrund som arbejdere og en bevidsthed herom, ville der opstå skildringer af arbejdslivet blottet for sentimentalitet og romantiske attituder, dvs. afspejlende arbejderens verdensbillede, mente Klingender. Denne påstand kan ikke siges at være blevet undersøgt eller fulgt op i den efterfølgende kunsthistorie og står stadig som en udfordring.

Nogle bliver måske nervøse ved tanken om de kvalitetskriterier, hvormed der her kan blive indsamlet kunst. Det er naturligvis stadig kun det væsentligste og det bedste, der bør bevares for eftertiden. Men det er efter min overbevisning vigtigt at operere med et sammensat kvalitetskriterium, der vægter det kunstnerisk nyskabende og æstetisk fremragende, men som samtidig tager hensyn til receptionshistoriske væsentlighedskriterier såsom hyppig anvendelse og stor gennemslagskraft.

Opsummerende: Med hensyn til industrisamfundet i kunsten set i en dansk sammenhæng er der ikke hidtil gjort ret meget, og især ikke ret meget aktuelt og direkte brugbart. Det lidt mere velfunderede, der findes, fokuserer snarere på industriborgerskabet end på industrisamfundet bredere forstået, for slet ikke at tale om industriarbejdet og industriarbejderen. På Arbejdermuseet forsøger vi at løfte en del af opgaven, men aktivering af lidt flere kræfter vil være ønskeligt, da der mangler basal research på området.

INDUSTRISAMFUNDETS HJEM – ELEKTRIFICERINGEN AF DE DANSKE HUSHOLDNINGER

Bodil Olesen

Projektet¹

Nutidens kultur og livsmønstre er i høj grad præget af de teknologiske forandringer, der har fundet sted efter 2. verdenskrig, og som i dag er en væsentlig del af velfærdssamfundet. Et delområde af denne udvikling er den private husholdningsteknologi. Studier af husholdningsteknologiens indførelse er i nyere tid udført i industrialiserede lande som USA, England, Australien, Tyskland, Norge og Sverige. Om danske forhold er der også udkommet artikler m.m., baseret på skriftlige kilder og tilgængeligt statistisk materiale. Så vi vidste en masse om udbredelse og dækningsgrader. Vi vidste til gengæld ikke ret meget om, hvem der valgte hvad hvornår og hvorfor.

Den europæiske elværksforening UNIPEDE indsamlede i årene 1952-61 oplysninger om udviklingen på husholdningsmarkedet. Danmark adskilte sig markant fra andre europæiske lande mht. dækningsgrad for køleskabe, elektriske vaskemaskiner og elkomfurer. I Danmark gik man tilsyneladende ind for køleskabe, dækningsgraden var 33% ved rapportens udgivelse i 1961. Til sammenligning var køleskabsdækningsgraden i Belgien, Schweiz og England 26%, i Irland og Holland 10%. Kun svenskerne og tyskerne overgik danskerne med en køleskabsdækning på 69%. I forhold til et andet af de nye elektriske husholdningshjælpemidler, vaskemaskinen, så billedet således ud: Belgien toppede med en dækningsgrad på 64%, Norge kom ind på andenpladsen med 52%, i Holland og England var dækningsgraden 40%, mens Danmark og Østrig lå på 12%. Hvad skyldtes disse meget forskellige dækningsgrader – dårlige el-installationer, manglende indlagt vand, lønforskelle, prisforskelle, kulturelle forskelle?

Vi satte os for at kortlægge billedet af implementering, valg og brug i Danmark ved at spørge danske kvinder, der havde været husmødre i den tid, hvor implementeringen af elektriske husholdningsapparater fandt sted. Spørgsmål, der gennem indsamling af en række (46) dybtgående interviews dækkende forskellige sociale grupper i by og på land søgtes besvaret, var bl.a.:

- hvorledes fandt skiftet fra den traditionelle til den moderne husførelse sted i Danmark, i hvilket tempo og omfang, og med hvilke lokale og regionale forskelle?
- hvad betingede de enkelte husholdningers og husmødres valg af elektriske apparater, forskelle mellem land- og byhusholdninger?

¹ Samarbejdsprojekt mellem Elmuseet, ved museumsinspektør Jytte Thorndahl, og Kvindemuseet, ved undertegnede. Den kulturhistoriske undersøgelse blev foretaget 2001. Undersøgelsen modtog kr. 180.000,- fra Rådighedssum 2001. Til publicering af resultaterne er der bevilget kr. 90.000 fra Rådighedssum 2003.

- hvilken betydning fik apparaterne reelt på arbejdsbyrde, på organisering af husførelsen og på fordelingen af arbejdsområderne?

Århus by blev valgt som repræsentant for storbyen med forskellige boligkvarterer, Gjern Kommune som repræsentant for en oplandskommune til en større by med landsbymiljøer og landområder og Skjern som repræsentant for en lidt større stationsby med opland i det vestlige Jylland.

Samtidig var intentionen bag undersøgelsen også at afdække, hvorledes offentlige institutioner, foreninger, producenter og forhandlere formidlede nye kulturelle normer for husførelse, og hvilken betydning disse normer fik. Der er derfor foretaget arkivstudier af husholdningsforeninger, frysehuse, vaskefællesskaber, elforsynings organer (ELRA) og fabrikanter. Samt arkivstudier vedrørende det nationale perspektiv: statens planlægning og strategier på området.

Teknologi er kultur

Teknologiske ændringer og implementeringen af disse varierer som nævnt fra land til land – hovedbestanddelen i denne proces er afhængig af forskellige socio-kulturelle mønstre og af historien. Teknologi er således ikke blot et stykke fysisk hardware, men også et kulturelt udtryk, hvortil der knytter sig kulturelle værdier.

Afgørende for, hvilke værdier der knyttede sig til husholdningsarbejdet, var de livsmåder, interviewpersonerne var knyttet til i deres hverdag. Således var der store forskelle i værdierne fra den selvstændige livsform som eksempelvis landbrugsfamilien, den karrierebundne som akademikerfamilien til lønarbejderfamilien.

Interviewene afslørede, at skiftet fra den traditionelle husholdning til den moderne var en geografisk og socialt meget ujævn proces. Samtidig giver de et klart indblik i de forskellige normer og værdier, der ligger bag indførelsen og brugen af husholdningsteknologien i dens forskellige udformninger. Når kvinder på landet i 1950'erne og 1960'erne f.eks. vælger ikke at anskaffe sig en fuldautomatisk vaskemaskine, men vaskemaskine med vrider, hvor man selv varmer vandet op i gruekedel, så vil vask stadig være forbundet med et stort arbejde. At dette accepteres, kan forklares ud fra de normer, der er forbundet med arbejde i en landhusholdning generelt på dette tidspunkt. Disse normer står i modsætning til de normer, en kvinde i byen har, når hun vælger at sende tøjet ud til vask og derved får mere fritid/mere tid til udearbejde.

Lignende eksempler er der på mad-området: eksempelvis nedfrysning af fødevarer, en teknik, der var kendt i erhvervslivet før 2. verdenskrig, og som i løbet af en ganske kort årrække fra 1946 til 1954 blev indført i 83% af de danske husstande i landbruget og afløste tidligere tiders saltning, røgning og henkogning. Denne udvikling var ganske anderledes i storbyen, hvor husmødrene havde butikkerne liggende lige uden for gadedøren, og hvis madkultur i modsætning til landhusholdningernes ikke var baseret på en opbevaringskultur og på selvforsyning, men derimod på dag-til-dag-indkøb hos slagteren, købmanden og i mejeriudsalget. Først i takt med varehusenes slagtilbud om tre poser

dybfrosne ærter til samme pris som to poser vandt fryseren og dens fordele lydhørhed hos byhusmødrene.

I det vestlige Jylland var normerne og værdierne i stationsbyen en stor kontrast til storbyen. Her betød den tætte relation/den tidligere tilknytning til landbrug, at selvforsyningsideologien bringes med ind i bykulturen. Byens fælles frysehuse, der blev oprettet i 1951, er den dag i dag i fuld funktion, oven i købet med venteliste – i modsætning til de mange nu nedlagte fælles frysehuse i Gjern Kommune.

Husmoderbegrebet

Med industrialiseringen skete en ændring til konsumhusholdning, først i byerne, siden på landet. Familierne gik fra at være produktionsenheder til at være forbrugsenheder.

De normer, der knytter sig til den moderne husmoder, blev introduceret i starten af det 20. århundrede og institutionaliseret og almengjort op gennem århundredet. Husmoderen skulle på en og samme tid udbrede den generelle hygiejne (orden, sundhed og renlighed), opfostre sunde børn og knytte børnene og manden til sig i hjemmet.

Den nye husmoderrolle blev stærkt forbundet til nye begreber og forståelse af renlighed. Renlighed og hygiejne blev en dyd i sig selv. I slutningen af 1800-tallet opdagede videnskabsmænd, at sygdomme blev forårsaget af specifikke organismer, bakterierne. Rengøringen fik herefter et omfang, som man ikke havde kendt før – med husmoderen som den udpegede ansvarlige i kampen mod bakterier, kampen mod kaos. Opdagelsen af vitaminerne i 1910-20 betød krav om, at maden skulle være sund og ernæringsrigtigt sammensat. En systematisk opdragelse og uddannelse af husmødrene var nødvendig. Tidligere tiders oplæring fra mor til datter, fra frue til tjenestepige var ikke længere tilstrækkelig, mente eksperterne. Husholdningslitteratur, husholdningsskoler og husmoderforeningernes konsulenter blev kørt i stilling.

Hvad der var sparet, var tjent. Politikerne fik omkring 1914 for alvor øjnene op for husarbejdets betydning set i nationaløkonomisk perspektiv. Betydningen af en sparsommelig husmoder blev markedsført som udtryk for den ideale husmoder, i den enkelte husholdning og i det nationale budget. Ved hjælp af sin viden om hygiejne og mad kunne husmoderen rette op på den dårlige folkesundhed og derved sikre den fremtidige befolkning og arbejdskraft. En sikker vej til bedring af national-budgettet. Husmoderens arbejde var med andre ord blevet en del af et større socialpolitisk projekt.

Projekt Husmoder var lagt på skinner omkring 1930. Den generation af kvinder, vi har interviewet, er født i tidsrummet fra 1912 (den ældste) til 1939 (den yngste). Alle er – i større eller mindre grad – blevet opdraget til at udføre deres hverv som kvinde og husmor ud fra ovennævnte principper.

Den nye husholdningskultur banede vejen for, at nye husholdningsapparater, rationalisering af husarbejdet og offentlig planlægning kunne integreres i det 20. århundredes moderne samfund.

Industrisamfundets hjem – et samspil mellem stat, producenter og forbrugerorganisationer

Elektriske hjælpemidler boomede verden over i de første efterkrigsår. Et genembrud, det havde taget engelske, tyske og amerikanske koncerner et halvt århundrede at skabe betingelsen for. Forudsætningerne – elforsyningen og de elektriske apparater – var til stede, men tilbage stod den største forhindring: at overbevise forbrugerne, husmødrene, om at strøm ikke var farligt at bruge, ikke kostede mere end andre energikilder, at tøjet blev vasket lige så rent i en maskine som ved knofedt, og at maden ikke smagte hverken 'elektrisk' eller af køleskab.

Et modernistisk projekt udført i et enigt og tæt samspil mellem stat, producenter og forbrugerorganisationer blev sat i værk i mellemkrigstiden, og samarbejdet fortsatte i en stadig intensivering, indtil implementeringen var en succesfuld realitet.

Statslige ideologier

Politikernes voksende erkendelse af husholdningsarbejdets betydning betød, at staten økonomisk gik ind som tilskudsgiver til husholdningsskoler og konsulentvirksomhed, og i 1935 blev Statens Husholdningsråd oprettet under Indenrigsministeriet. Rådets opgave var *"i samarbejde med andre institutioner og organisationer at virke til fremme af husholdningens ernæringsmæssige, hygiejniske, økonomiske og tekniske forhold med henblik på såvel hjemmenes som samfundets interesse"*.

Opgaven med *"at virke til fremme af husholdningens tekniske forhold"* betød udgivelsen af en række pjecer med råd og vejledning om, hvordan tekniske hjælpemidler som vaskemaskiner, køleskabe, fryserne, støvsugere, røremaskiner m.m. kunne hjælpe husmødrene til en bedre og mere rationel husførelse. Pjecerne sendtes direkte til samtlige lokale husmoder- og husholdningsforeningers konsulenter og derfra videre til husmødrene. Samtidig fik Statens Husholdningsråd også sendetid i Danmarks Radio, hvor der dagligt blev givet gode råd til alle landets husmødre om, hvordan man mere hygiejnisk, lettere og mere rationelt kunne forbedre arbejdet i hjemmet. De elektriske apparater blev således med staten som aktivt talerør introduceret som tekniske hjælpemidler, der kunne hjælpe husmoderen med at udføre sit arbejde. Målet var effektivitet og rationalisering. Kun på den måde kunne husmoderen få den fornødne tid til den livsvigtige omsorg for børn og mand.

Ud fra samme tankegang nedsatte Boligministeriet i 1948 et udvalg, hvis opgave var at pege på, hvordan husmoderens arbejde i hjemmet kunne gøres lettere. Et tilsvarende udvalg blev på samme tid nedsat i Sverige, og de to udvalg arbejdede tæt sammen.

Det danske udvalg barslede i 1954 med rapporten ”*Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde*”, hvor der blev peget på tre løsningsmodeller til introduktion af ny husholdningsteknologi:

- integrering i husholdningen (mad, vask og rengøring bliver inden for hjemmet, og maskinparken forbedres)
- industrialisering (arbejdet med mad, vask og rengøring lægges ud i industrien)
- kollektivisering (arbejdet udføres på fælles institutioner som fælles vaskerier, frysehuse og spisehuse)

Udvalget pegede i sin konklusion især på de to sidstnævnte forslag (hvilket meget passende også lå i udvalgets oprindelige kommissorium). ”*Etablering af fællesanlæg af forskellig art er ikke blot en aflastning af og støtte til hjem med udeerhvervende gifte kvinder. Den er også et led i en socialt forebyggende familiepolitik. Den vil kunne aflaste husmødrene for en række trivielle og underordnede beskæftigelser og vil derved kunne give dem mere tid til de væsentlige opgaver i hjemmet, de opgaver der ikke kan løses af nogen maskine eller af noget anlæg: at skabe hyggelige og gode omgivelser for familierne.... Endelig kan der være grund til at fremhæve, at foranstaltninger til rationalisering af husarbejdet kan betragtes som et led i samfundets almindelige bestræbelser for at øge den samlede produktivitet*”. Det socialpolitiske sigte var klart, husmødrene blev anset som væsentlige aktører i bestræbelserne på at skabe fremtidens moderne velfærdssamfund. Lige så klart var det, at de nye elektriske apparater var væsentlige og uomgængelige hjælpemidler i denne proces.

Allerede inden 1. verdenskrigs udbrud var flere elselskaber begyndt at gøre reklame for brugen af el i husholdningen med henblik på øget omsætning, en indsats, der intensiveredes op gennem 1920'erne og 1930'erne. Udstillinger, demonstrationer, fordelagtige køb eller leje af apparater var nogle af de metoder, elselskaberne tog i brug for at overbevise husmødrene om, at elektriske husholdningsmaskiner var løsningen for den moderne og fremsynede husmoder.

Implementeringen var imidlertid ikke uproblematisk. Apparaterne var dyre, og husmødrene havde ikke pengene dertil, strømforsyningen var ujævnt fordelt, og så sent som i 1938 var godt 55% af de danske husholdninger stadig baseret på jævnstrømsteknik, der ikke muliggjorde, at strømmen blev sendt over store afstande fra byernes elværker til oplandets evt. brugere.

2. verdenskrig og de umiddelbart følgende år bød også på mange hindrende faktorer: importreguleringer, rationeringer og luksusbeskatning af elektriske hjælpemidler hørte til datidens økonomiske realiteter. Til gengæld var essensen af disse forhindringer yderligere krudt til argumenter for oprettelsen af kollektive anlæg, som fremført af udvalget af 1948. Som løftestang indførte staten derfor lånemuligheder til opbygning af fælles anlæg.

Familien Danmarks valg

På landet tog man i vid udstrækning det kollektive system til sig. Her havde man andelsselskabet som kendt og værdsat organisationspraksis, og husholdningsforeningerne stod parate til at formidle det værdifulde i at bruge de nye

teknologier. Landsbysamfundet var stadig lille og overskueligt, det sociale netværk kunne hurtigt brede de nye idéer ud. De nye apparater inkorporeredes således på landet i en kendt ideologi – og det gik hurtigt. På bare otte år, fra 1946 til 1954, købte hovedparten af landhusholdningerne en andel i et fællesfrysehus (kun 5% af landhusholdningerne investerede i egen fryser, typisk købt lokalt i Brugsen, som man var medlem af).

Anlæggelse af vaskefællesskaber startede også i årene umiddelbart efter 2. verdenskrig. De opfyldte til fulde de normer, man havde omkring sparsommelighed og hygiejne. De første fælles vaskemaskiner var ikke fuldautomatiske, men flere husmødre kunne godt være i vaskehuset samtidig, en i gang med at lægge i blød, an anden med at rulle tøjet pænt og smukt. Dette var også en del af fællesskabet.

I byerne brød man sig ikke om det kollektive system. Spiserestauranter, som der bl.a. eksperimenteredes med i 1930'ernes funktionalistiske nybyggerier, vandt aldrig indpas i familierne. Her blev det anset for vigtigt, at familien var samlet omkring maden, også for at oplære børnene til pæne (borgerlige) traditioner for god bordskik. Fællesfrysehuse var som nævnt heller intet behov i byhusholdningerne. Her havde ingen en fuldfed gris gående i baggården, klar til at blive slagtet. De små dagligvarebutikker lå som perler på snor lige om hjørnet.

Idéen med at overlade tøjvask til industrien, herunder leje af linned-tekstiler, vandt heller ikke gehør:

- man ville ikke sove i sengetøj, som andre havde brugt
- man troede ikke på, at maskinerne kunne udføre arbejdet godt nok
- man havde ikke lyst til at vise andre, hvor slidt tøjet var

I Danmark vandt den individuelle løsning, hver kvinde sin maskine, endegyldigt over de kollektive løsningsforslag, da 1960ernes masseproduktion gjorde varerne tilgængelige for stadig flere forbrugere via lavere priser (og den samtidige økonomiske vækst gav stadig flere mulighed for at købe). Nye produkter symboliserede moderne livsstil. Nye forbrugsmønstre opstod, som igen skabte nye behov. Fra at salte, sylte og henkoge over opbevaring af mad på køl og frys blev 1990'erne ensbetydende med frosne varer og færdigretter, der igen affødte ny teknologi, mikrobølgeovnen.

De teknologiske ændringers betydning for organisering og fordeling af husarbejdet

Tekniske hjælpemidler blev markedsført som vejen til modernisering af husarbejdet. Enhver kvinde, eller rettere enhver *moderne* kvinde, ville aldrig byde sig selv eller sine omgivelser at tage vare om husførelsen uden hjælp af disse apparater.

Indførelsen af de forskellige teknologiske hjælpemidler i husholdningen betød da også, at husarbejdet blev rationaliseret, og husmødrenes produktivitet kraftigt forøget. Industriens to kodeord: effektivitet og rationalisering var hermed implementeret i husarbejdet. Men nye normer for bl.a. rengøring og børneop-

dragelse samt andre nye arbejdsområder i hjemmet bevirkede, at kvinder fik endnu mere at lave i hjemmet. Den moderne teknologi havde således praktisk talt ingen virkning på antallet af timer, der blev brugt på husligt arbejde.

Den nye teknologi betød heller ikke væsentlige ændringer af arbejdsdelingen i hjemmene, tværtimod forstærkede husholdningsteknologien den traditionelle arbejdsdeling i hjemmet mellem mænd og kvinder. Netop fordi teknologien er blevet benyttet til at privatisere arbejdet i hjemmene og ikke til en kollektivisering eller industrialisering af arbejdet, er kvinderne blevet endnu mere fastlåst i deres traditionelle roller som husholdere.

Nye kodeord var nødvendige, og 'effektivitet og rationalisering' afløstes i 1960'ernes velfærdssamfund af værdiudtryk som 'arbejdsglæde, arbejdslettelse og familiehygge', når der skulle stilles skarpt på husholdningsteknologien og dens betydning i de private hjem. Kodeord, der medvirkede til, at arbejdsdelingen er mere eller mindre ens i hjem, hvor kvinder har udearbejde, og i hjem, hvor kvinderne går hjemme. Kvindernes domæne er maskiner til madlavning, vask og rengøring, maskiner, der hjælper til at gøre arbejdet til 'en leg – en glæde'. Mændenes domæne indendørs er så blevet maskiner som radio, fjernsyn og video, ikke særligt arbejdskrævende maskiner, til gengæld står de så ofte med havemaskinerne udendørs.

De forventninger, der var knyttet til teknologiens implementering i husholdningsarbejdet, har altså vist sig langtfra at være indfriet. Hverken når det drejer sig om arbejdsletterer, hvor det ideelt handlede om at få arbejdet gjort, uden at der var nogen til at gøre det, eller når det handler om en mere ligelig fordeling af husholdningsarbejdet.

Litteratur:

Cowan, Ruth S.: *More Work for Mother*. New York 1983.

ELRA: *Elektriciteten i husboldningen*. Kbh. 1960 og 1968.

Hagelskjær, Elin: *Teknologiens Tommeliden – moderne tider i husboldningen*. Ålborg 1986

Hård, Michael og Jamieson; Andrew (red): *The Intellectual Appropriation of Technology: Discourses on Modernity 1900-1939*. Cambridge 1998.

Landström, Catharina: *National Strategies: The Gendered Appropriation of Household Technology*. I *An Intellectual Appropriation of Technology*, 1998.

Olesen, Bodil og Jytte Thorndahl: *Da danske hjem blev elektriske 1900-2000*. Viborg 2004.

Pedersen, Jan: *Ny dansk teknologihistorie: en kort oversigt og diskussion*, Historisk Tidsskrift, bd. 96, hæfte 2, Kbh. 1996.

Wajcman, Judy: *Feminism confronts Technology*. Cambridge 1991.

INDUSTRIMILJØER MELLEM INDUSTRIEL ARKÆOLOGI OG ARKITEKTURHISTORIE

Caspar Jørgensen

For mig at se er et af museernes kerneområder at forklare, hvorfor tingene ser ud, som de gør, hvad enten tingene befinder sig på eller uden for museerne. Dels fordi tingene siger noget om de mennesker, der har lavet dem, og det samfund, som menneskene indgår i, dels fordi tingene udgør de fysiske rammer, som i et eller andet omfang former menneskenes muligheder. Med ”ting” tænker jeg på alt fra chips til bebyggelser, selvom det følgende især vil dreje sig om bygninger og bebyggelsesmiljøer.

Jeg vil først overveje en afgrænsning af det industrielle miljø set i forhold til industrisamfundets kulturarv, derefter give en oversigt over den danske litteratur, der har industrimiljø som emne, diskutere nogle tilgange på grundlag af den første og eneste samlede oversigt over dansk industriarkitektur og slutte af med et eksempel på nyere tids arkæologi, som omfatter alt muligt andet end industri, men som giver et spændende perspektiv i forhold til industrisamfundets materielle kultur. Bevaringen af det industrielle miljø vil jeg derimod ikke tage op i denne sammenhæng.¹

Industrisamfund – definition og afgrænsning

I det følgende forstår jeg et industrisamfund som et samfund, hvor industrien præger såvel menneskenes livsbetingelser og tankesæt som sociale mønstre, politik og lovgivning. Den geografiske afgrænsning af samfundet bør principielt være åben, hvad der er grund til at understrege, fordi nationalstaten meget let bliver en given ”naturlig” ramme. Men industrisamfund kan både afgrænses til et lokalområde som Frederiksværk eller Brede Værk, en by som Horsens eller København, en klynge af lokalområder, der står i tæt forbindelse, eller til en overnational region som landene langs Østersøen og Nordsøen.

Et udgangspunkt for en kronologisk afgrænsning af industrisamfundet kan være den andel af befolkningen, som var beskæftiget i den sekundære sektor. Det vil sige var beskæftiget inden for håndværk, industri og kraftproduktion. Det er et omtrentligt mål, dels fordi industriens indflydelse kan opgøres på mange andre måder, dels fordi folketællingernes erhvervsoplysninger er upræcise. Holder vi os til den geografiske ramme Danmark, har industrien rødder langt tilbage i tiden, men der synes at være en vis enighed om, at den i større omfang begyndte at sætte sit præg på samfundet fra omkring 1840. Det var fra omkring 1840, forskydningen fra håndværk til industri begyndte at tage fart. I 1840 var 25% af befolkningen beskæftiget i den sekundære sektor.² Sektorens andel steg svagt i 1840'erne og igen efter 1880 for at toppe omkring 1970 med 42%. Samtidig

¹ Caspar Jørgensen: *The Industrial Heritage in Denmark – Status 2003*. Worklab Newsletter no. 6 2003, side 75-83.

² Beregnet på grundlag af Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980. Danmarks Historie* bd. 9 H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch (red.) 1985, side 117-119. Samt *Statistisk Årbog 2002*.

med at industrien beskæftigede flere, voksede den tertiære sektor for at blive den sektor, der beskæftiger flest fra omkring 1970. Det var således i den forholdsvis korte årrække fra omkring 1930 til 1970, at den sekundære sektor beskæftigede flest. Den svenske økonomiske historiker Maths Isacson kalder tiden for den højindustrielle epoke.³ Men selvom der er grund til særlig at være opmærksom på perioden 1930-1970, også fordi forskningsrådsprojektet Industrialismens Bygninger og Bolig var afgrænset til 1840-1940, så vil det være forkert ikke at inddrage det forudgående forløb. Dels for at forstå de lange linjer, dels fordi der er en række spørgsmål, som ikke er undersøgt. Det gælder ikke mindst det industrielle miljø.

Ser vi på den del af befolkningen, der boede i byer eller rettere bebyggelser med mere end 200 beboere, var det også fra omkring 1840, forandringen satte ind, og den er fortsat frem til omkring 1980.⁴

Industrimiljøer definition og afgrænsning

Inden for arkitekturhistorie har der, så vidt jeg kan se, ikke været ført eksplicite diskussioner om afgrænsning eller tilgange til det industrielle miljø. Men et centralt tema har været, hvornår arkitekter begyndte at tegne fabrikker, og hvordan fabrikker har været vurderet som arkitektur. Et omdrejningspunkt har her været den omvurdering af fabrikker m.v., som flere arkitekter foretog i årene omkring 1. Verdenskrig. Lidt forenklet kan man med Jørgen Sestofts ord sige, at fabrikken indtil da havde været udsmykket med elementer fra arkitekturens tradition, mens arkitekturen omvendt efter 1925 brugte former, der i vidt omfang var inspireret af den moderne industrielle teknologi. Set ud fra denne snævre vinkel kunne man hævde, at industrisamfundet slog igennem fra omkring 1925.

I den engelske debat om afgrænsningen af industriel arkæologi kan man skelne mellem to positioner: fortalene for en tematisk afgrænsning og fortalene for en periodeafgrænsning.⁵ "Tematikerne" foretrækker at undersøge arbejdsstedets arkæologi fra tidernes morgen og til i dag. "Periodikerne" ønsker at undersøge den materielle kultur i den periode, der begynder med Den Industrielle Revolution. Periodeafgrænsningen åbner op for et meget bredt undersøgelsesfelt og kunne derfor lige så godt kaldes for moderne eller nyere tids arkæologi. Men periode-fortalene har en pointe. Som Neil Cossons bemærker, kan de forskellige anlæg og genstande efter industriel aktivitet kun forstås, hvis de sættes ind i en bredere sammenhæng. Derfor er en tematisk tilgang ikke tilstrækkelig.⁶

Ved industrimiljø forstår jeg de regioner, bebyggelser og genstande, der på et eller andet tidspunkt har været anvendt til råstofudvinding, industriel pro-

³ Maths Isacson: *Tre industrielle revolutioner?* og *Den højindustrielle epoken. Industrialismens tid*. Maths Isacson og Mats Morell (red.). Stockholm 2002, side 11-28 og 115-124.

⁴ Chr. Wichmann Matthiessen: *Danske byers folketal 1801-1981*. Statistiske Undersøgelser nr. 42. Danmarks Statistik 1985. Statistisk årbog 2002.

⁵ Henrik Harnow: *Industriel arkæologi*. Fortid og Nutid 1992, side 253-271. Marilyn Palmer og Peter Neaverson: *Industrial Archaeology*. Principles and Practice. London 1998.

⁶ Neil Cossons: *The BP Book of Industrial Archaeology*. London 1975, side 17.

duktion, distribution, kommunikation, transport og forsyningsvirksomhed set i forhold til de hertil knyttede produktionsmåder og livsformer, organisationer, vurderinger og viden. Det betyder, at kernen her opfattes som de ting, der har direkte forbindelse med industrien, men set i forhold til hele samfundet.

Problemet er imidlertid, at afstanden fra de konkrete analyser af fysiske ting til det brede samfundsperspektiv er stor, og den er, så vidt jeg kan se, endnu ikke blevet tilbagelagt inden for den industrielle arkæologi. Det er stadig et forskningsfelt i sin vorden.

Et sted, hvor der kan hentes inspiration til en bredere tilgang, er teknologihistorien. Den amerikanske teknologihistoriker Thomas P. Hughes har f.eks. anvendt et systemperspektiv i en analyse af store sociotekniske systemer.⁷ Med udgangspunkt i sit arbejde om elektricitetsforsyningens udvikling i USA, Tyskland og England mener han, at sådanne systemer omfatter fysiske *genstande* som f.eks. turbogenerators, transformatorer og ledningsnet, *organisationer* som industrivirksomheder, forsyningselskaber og banker, og *viden* i form af bøger, artikler, undervisning og forskning, samt eventuelt lovgivning og naturressourcer. Hughes afgrænser et system til at omfatte de elementer, der kontrolleres af systemet. At det er et system, betyder, at de enkelte komponenter er afhængige af hinanden. Fjernes et element vil det forandre systemet, ligesom dets tilbageblevne komponenter vil ændre karakter. En af Hughes pointer er nødvendigheden af at gøre sig analyseniveauet klart, fordi man ofte vil være tilbøjelig til at opfatte komponenter i et større system som selvstændige systemer. Et sådant systemperspektiv kan også anvendes på fysiske miljøer. Et svensk eksempel på et stort teknisk system er minevirksomheden i Kiruna og Malmberget, malm-banen (Luleå-Gällivare-Kiruna-Riksgränsen-Narvik), kraftværket i Kiruna og Bodens fæstning, der blev anlagt i Nordsverige med henblik på malm brydning, malmtransport, energiforsyning og forsvar af disse store investeringer. Hertil kom bysamfundet Kiruna, der blev bygget for, at systemets arbejdere kunne have et sted at bo.⁸

Den danske litteratur

Størstedelen af den forholdsvis sparsomme litteratur om danske industrimiljøer er præget af at være skrevet ud fra de forskellige fags egen synsvinkel som f.eks. arkitekturhistorie eller historie. Samtidig har industrimiljøet haft en forholdsvis perifer interesse inden for det enkelte fag. Man kan sige, at industrimiljøet falder mellem mange stole, selvom en tværfaglig tilgang allerede var et erklæret mål i forskningsrådsprojektet *Industrialismens Bygninger og Boliger* i 1970'erne og trods alt har været praktiseret i et vist omfang.

⁷ Thomas P. Hughes: *The Evolution of Large Technological Systems*. Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes og Trevor J. Pinch (red.): *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge Mass. 1987, side 51-82, især side 51-53 og 55. Thomas P. Hughes: *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880-1930*. Baltimore 1983.

⁸ Staffan Hansson: *Malm, räls och elektricitet. Skapandet av ett teknologiskt megasystem i Norrbotten 1880-1920*. P. Blomkvist & A. Kaijser (red.): *Den konstruerade världen. Tekniska system i historisk perspektiv*. Stockholm 1998, side 45-76.

I kunst- og arkitekturhistorie blev emnet taget op i mellemkrigstiden. Det drejer sig om artikler i fagtidsskriftet *Arkitekten*, hvor Michaelsen skrev om Carlsberg (1929), og Cock Clausen om De Danske Spritfabrikker (1931). I begge tilfælde er det virksomhedernes samlede fremtræden, corporate image, der har interesseret, antagelig inspireret af Peter Behrens arbejde for AEG fra 1909. Hertil kommer Preben Hansens kortfattede historiske oversigt over engelsk og amerikansk industribyggeri fra 1946, der skulle forberede arkitekterne på den forventede byggeboom efter krigen.⁹

Det mest omfattende arbejde fra mellemkrigstiden er kunsthistorikeren Chr. Ellings disputats om Holmens bygningshistorie 1680-1848. Men selvom emnet er landets største arbejdsplads i 1600- og 1700-tallet, er det ikke meget, Elling har at sige om bygningernes funktion. Ellings interesse er Holmen som barok byplankunst. Hertil slutter sig en oversigt over byggeriet efter 1848 på Holmen. En stilhistorisk tilgang præger også Harald Langbergs skitse af industrieanlæg omkring 1790.¹⁰

Den første og eneste mere omfattende oversigt over dansk industriarkitektur er arkitekten Jørgen Sestofts bog *Arbejdets bygninger* fra 1979, som jeg vender tilbage til. Dorothea Zanker-v. Mayer har gennemført en større undersøgelse af Carlsbergbryggeriernes arkitektur under J.C. og Carl Jacobsen. Delvis med afsæt i Sestoft er der kommet to kunsthistoriske specialer, dels Hanne Raabymagles om jernbanearkitektur, dels Jette Lokvigs om industriarkitektur 1900-1940. I det hele taget er det især jernbanestationerne, som har haft kunsthistorikernes interesse. Hertil kommer de traditionelle kunstnermonografier, som i nogle tilfælde gælder arkitekter, der har tegnet fabrikker, som f.eks. Arne Jacobsen og Vilh. Lauritzen. Olaf Lind har skrevet om el- og gasværker. Desuden er de skiftende opfattelser af fabrikken som arkitekturopgave taget op.¹¹ Endelig er der udgivet flere registreringer i forbindelse med bygningsfredning i de senere år.¹²

⁹ M.K. Michaelsen: *Carlsbergbryggerierne og deres Bygningshistorie*. *Arkitekten* 1929 M, side 135-192. Cock Clausen: *Aktieselskabet De Danske Spritfabrikker og dets Bygningshistorie*. *Arkitekten* 1931 M, side 125-172. Preben Hansen: *Industribyggeri. Fra Improvisation til arkitektonisk Opgave*. *Arkitekten* 1946 M, 157-161.

¹⁰ Christian Elling og Viggo Sten Møller: *Holmens Bygningshistorie 1680-1930*. 1932. Harald Langberg og Hans Erling Langkilde: *Dansk Byggesat omkring 1792 og 1942*. 1942, side 117-132.

¹¹ Dorothea Zanker-v. Mayer: *Die Bauten von J.C. und Carl Jacobsen. Zur Bautätigkeit einer Industriefamilie in Dänemark*. *Kunstwissenschaftliche Studien*. Band 52. Berlin 1982. Hanne Raabymagle: *Dansk jernbanearkitektur 1843-1920*. 1981. Jette Lokvig *Den moderne fabrik*. 1995. Begge upublicerede specialer Københavns Universitet. Thomas Kappel: *Heinrich Wencks købstadsstationer*. *Architectura*, bd. 16, 1994, side 59-88. Anne Christiansen: *Kystbanens bygninger og stationsmiljøer*. *Jernbanemuseets Venner. Årsskrift* 2000 og 2001. L. Balslev Jørgensen, J. Sestoft og M. Lund: *Vilhelm Lauritzen*. 1994. Carsten Thau og Kjeld Vindum: *Arne Jacobsen*. 1998. Olaf Lind: *Tegn på energi* 1999. Caspar Jørgensen: *Fabrikken og den store Stil*. *Architectura*, bd. 19, 1997, side 42-76. Caspar Jørgensen: *Changing Perceptions of Industrial Architecture*. *Yhdyskuntasuunnittelu* 2003:3, side 16-31.

¹² *Bygninger og Anlæg i Københavns Havn*, 1988; *Fredningsværdier i DSB's stationsanlæg*, 1990; *Mollebygninger i Danmark*, 1993; *Arbejdsrapporterne: Industribygninger i Københavns Kommune*, 1992; *Københavns Vandforsyning. Bygninger og anlæg*, 1999; *Vanddrevne elværker - Danmark 1890-1940*, 2000; *Danske Fyranlæg 1750-1950*, 2001. Claus Bjørn: *Med slanke spir langs alfarvej. Danske Mejeriers bygningshistorie 1880 til 1980*. *Landbohøjskole Selskab* 1997. Desuden har Industripuljen taget initiativ til en registrering af teglværker jf. Cathrinesminde Teglværksmuseum *Årsskrift* 1997.

Danske eksempler på industriel arkæologi er få. Men der findes historikeren Henrik Harnows speciale om tekstilfabrikker i Odense 1835-1935 fra 1988. Hertil kommer et speciale, hvor kontor- og forretningsejendomme undersøges som en del af citydannelsen i det indre København 1870-1914. Fælles for de to historiespecialer er, at æstetiske vurderinger ikke indgår som et centralt aspekt, og at de fysiske levn analyseres kvalitativt og i det sidste tilfælde kvantitativt for, hvad de kan oplyse om henholdsvis tekstilindustrien og ”serviceindustrien”. Desuden har etnologen Niels Jul Nielsen inddraget det fysiske miljø i sin undersøgelse af B&W. Det samme har historikeren Jeppe Tønsberg i sit arbejde med industrierne langs Mølleåen. Der er også gennemført flere undersøgelser af arbejderboliger i forbindelse med projektet ”Industrialismens Bygninger og Boliger”, mens interessen for, hvordan direktørerne boede, har været mere behersket. Endelig foreligger der Henrik Harnows populære bog om industrimiljøer i Odense.¹³

Hæver vi endelig blikket og ser på bebyggelser eller kulturmiljøer, har Ole Hyldtoft undersøgt industriens lokalisering i København 1840-1914 og peget på, hvordan industrien flyttede bort fra byens gamle dele til byens udkant, samtidig med at der fra 1870erne opstod større arbejderkvarterer, således at den sociale segregation voksede. Peter Dragsbo har undersøgt processen i Aabenraa 1850-1920 med større vægt på husstandsstrukturen og bebyggelsens fysiske udformning. Dragsbo har tillige skitseret det industrielle miljø i Esbjerg. Desuden foreligger der oversigter over havnemiljøer i Norden, industrimiljøer på landet, råstofmiljøer og infrastruktur, og der er kommet lokale studier af kalkindustrien på Djursland og på Køgeegnen.¹⁴

Ligesom Marie Nisser og Maths Isacson konstaterer om den svenske litteratur, gælder det for den danske, at der mangler overblik.¹⁵ Og der er stort set ikke skrevet noget om det industrielle miljø efter 1940. Der er behov for mere systematiske undersøgelser omfattende en branche eller et bestemt område. Og der er især behov for problembaserede synteser, der formår at integrere viden fra flere discipliner, og som argumenterer for bestemte teser.

Sestoft

Men der findes et dansk forsøg på syntese, nemlig *Arbejdets bygninger* fra 1979. Her giver Sestoft et overblik fra 1600-tallet til 1970erne. Sestoft analyserer først

¹³ Henrik Harnow: *Tekstilfabrikker i Odense 1835-1935*. Upubliceret speciale Syddansk Universitet. 1988. Caspar Jørgensen: *Aspekter af citydannelsen i København 1870-1914*. Københavns Universitet 1986. Niels Jul Nielsen: *Virksomhed og Arbejdsliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. 2002. Jeppe Tønsberg: *Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker*. Lyngby-bogen 1998. Samme: *Brede Klædefabriks produktionsbygninger*. Lyngby-bogen 1999. Ole Hyldtoft: *Arbejderboliger og bymiljøer. Mennesket og Maskinen*. Nationalmuseet 1980. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: *Fabriksboliger i Danmark*. 1982. Henrik Harnow: *Industribyten Odense*. Odense 2001.

¹⁴ Ole Hyldtoft: *København. Fra fæstning til moderne storby*. Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København*. 1996. Peter Dragsbo: *Mennesker og huse i Aabenraa*. 1978. Peter Dragsbo: *Det industrielle miljø i Esbjerg*. Mark og Montre. 1978, side 57-69. Ole Mortenson (red.): *Havnemiljø i Norden*. 2000. *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. 1997. Børge Kjær: *Djurslands Kalk*. 2001. Gunnar Solvang: *Kalkudvinding på Køgeegnen*. 2002.

¹⁵ Maths Isacson & Marie Nisser: *Industrisamballets omvæltning – en utmaning*. Bebyggelsehistorisk tidsskrift nr. 36 1998, side 21-42.

og fremmest bygningerne ud fra en stilistisk synsvinkel og fremhæver den omvurdering af fabrikken som arkitektur, der fandt sted med introduktionen af den funktionalistiske stil i årene omkring 1. Verdenskrig. Som noget nyt fremdrager Sestoft desuden flere eksempler på fabrikker tegnet af anerkendte arkitekter fra anden halvdel af 1800-tallet, hvorved han viser, at udgrænsningen af fabrikken som arkitektur før 1910 ikke var helt så entydig som hidtil antaget. Et resultat, der også har fået udenlandske paralleller.¹⁶

Hvornår fabrikken blev en anerkendt opgave for arkitekter, er et emne, som godt kunne uddybes. Der blev f.eks. stillet opgaver på Akademiet om projektering af fabrikker i 1840, og fra 1780 og frem til ca. 1850 blev der uddannet håndværkere på Akademiet, hvor bygningshåndværkerne f.eks. projekterede møller og sukkerraffinaderier. En anden og bredere vinkel er at udnytte den stilhistoriske tilgang til at analysere, hvad der blev dekoreret og hvorfor. I stedet for at se på stilen kronologisk, kan man undersøge forskelle i graden af udsmykning på et givet tidspunkt. For i klassisk arkitekturteori opereredes der med et hierarki. Bygningernes udsmykning viste og viser, hvor de og dermed deres ejer var eller gerne ville være placeret i systemet. Slotte og kirker udgjorde toppen, adelsgårde og borgerhuse udgjorde midten, mens økonomibygninger og produktionsanlæg havde en lav placering. Placeringen i hierarkiet blev ændret over tid, f.eks. findes der (vistnok) ikke borgerhuse fra omkring 1750 dekoreret med søjler, men omkring 1800 dukker enkelte tilfælde op. Det antyder en ændret selvforståelse blandt nogle borgerlige. Tilsvarende kunne det være interessant at undersøge forskydningerne mellem håndværksmestres, fabriks-herrers og direktørers boliger. Jeg kan ikke se andet end, at der er mange uudnyttede muligheder i en stilistisk tilgang, som jo ikke er blevet mindre aktuel med den ”sproglige vending”.¹⁷

Sestoft søger også at forbinde produktionsbygningerne med den økonomiske og teknologiske udvikling. Det sker ved at placere bygningerne i forhold til de generelle økonomiske forandringer, ved at sammenholde bygninger og maskiner og inddrage organiseringen af arbejdet. Som et middel til at sammenligne bygninger og teknologi opstiller Sestoft en bygningstypologi, hvor han skelner mellem etagefabrikker, haller, fladebygninger og procesanlæg (procesbygninger). Etagefabrikken ses som resultatet af et ønske om at minimere friktionstab i transmissionssystemet; og udformningen af de store haller fra anden halvdel af 1800-tallet opfattes som bestemt af ønsket om at have skinnekørende kraner under loftet.¹⁸ Det er nok her, Sestoft er svagest, dels fordi kategorierne er meget brede, dels fordi beskrivelserne af de enkelte anlæg og den anvendte teknologi er meget summarisk.¹⁹ Eksempelvis er jeg ikke overbevist om,

¹⁶ Edgar Jones: *Industrial Architecture in Britain 1750-1939*. London 1985. Kari Hoel Malmstrøm: *Fabrik og Bolig ved Akerselva*. Oslo 1982, side 114-120. Staffan Nilsson: *Bryggerbyggnader. En studie i svensk industriarkitektur 1846-1918*. Borås 1979, side 81-90.

¹⁷ Se f.eks. Ian Hodder: *Reading the Past*. 2. ed. Cambridge 1991. Peter Burke: *Varieties of Cultural History*. Cambridge 1997.

¹⁸ Sestoft, side 11-12, 75, 85 og 101.

¹⁹ Et eksempel på en funktional typologisk tilgang er de omfattende engelske undersøgelser af tekstilfabrikker. Mike Williams og D.A. Farnie: *Cotton Mills in Greater Manchester*. Oxford 1992. Colum Giles og Ian H. Goodall: *Yorkshire Textile Mills. The Buildings of the Yorkshire Textile Industry 1770-1930*. London 1992. Anthony Calladine og Jean Fricker: *East Cheshire Textile Mills*.

at den formålsbestemte fabrik blev introduceret omkring 1850 i Danmark, sådan som Sestoft antager, og i hvor mange tilfælde anvendte man mere tilfældige bygninger?

Jeg vil mene, at der er muligheder i at se på det industrielle miljø ud fra den strukturcykliske model, som blandt andre de økonomiske historikere Ole Hyldtoft og Lennart Schön har gjort sig til talsmænd for. Her skelnes mellem to fasetyper, hvor konkurrencens pres på virksomhedernes indtjening opfattes som et vigtigt dynamisk element. Virksomhedsejerne kan søge presset lettet ved to forskellige strategier. Den ene søger at imødegå presset ved at anvende ny og oftest mere kapitalintensiv teknik og dermed nye måder at organisere produktionen på, samtidig med at nye varettyper introduceres. Den anden søger at billiggøre den anvendte kapital, at udnytte den faste kapital og arbejdskraften mere effektivt og karakteriseres ved et forholdsvis stærkere indtag af arbejdskraft.²⁰

Nu er det jo ikke givet, at konkurrencens pres er den eneste forklaringsvariabel, men for mig at se er det nærliggende at undersøge, om ikke diffusionen af ny teknologi har betydning for udformningen af de enkelte bygninger, anlæggene og deres lokalisering såvel som for transport- og kommunikationssystemer. Tilsvarende er det værd at undersøge, om ikke fornyelserne har resulteret i nedrivninger og ombygninger.

Noget tyder på, at særlige funktionstilpassede bygninger som etagefabrikker og haller blev udbredt i de to tidlige industrialiseringsfaser (ca. 1780-1814 og 1840-1865), men at de ofte indgik i ældre anlægsformer som bygården. Mens mere systematisk planlagte anlæg blev udbredt fra omkring 1900. I disse anlæg søgte ingeniører og arkitekter i højere grad at tage hensyn til produktionsgange, fremtidige udvidelser og faciliteter for arbejderne såsom omklædning og kantiner.²¹ Ser man på københavnske eksempler er B&W, Nyt Maskinværksted på Holmen og Ford sådanne integrerede anlæg. Men der er også ældre tilfælde, f.eks. de kombinerede spinderi- og væverianlæg i tekstilindustrien, der dukker op i England omkring 1830 og i København omkring 1850.²²

Der er også brug for mere viden om, hvad bygmestre, arkitekter og ingeniører lærte om byggeri under deres uddannelse. Her er Henrik Harnows bog om ingeniørerne og Erik van der Vleutens artikel om melfabrikker en begyndelse.²³

London 1993. Desuden er *Industrial Archaeology Review*. Bd. 16/1, 1993 et temanummer om tekstilfabrikker.

²⁰ Ole Hyldtoft: *Københavns Industrialisering*. Herning 1984. Desuden Ole Hyldtoft: *Den teknologiske udvikling i Danmark*. Flemming Mikkelsen (red.): *Produktion og arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*. 1990, side 35-56. Ole Hyldtoft: *Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896*. Dansk industri efter 1870. Odense 1996. Lennart Schön: *En modern svensk økonomisk historia*. Stockholm 2000.

²¹ Lindy Biggs: *The Rational Factory*. Baltimore and London 1996.

²² Caspar Jørgensen: *The Port of Copenhagen: from History to Preservation*. Patrimoine de l'industrie, vol. 7, 2002, side 23-31. Caspar Jørgensen: *Holger Petersens fabrik i København*. Fabrik og Bolig, nr. 1, 1990, side 27-38.

²³ Henrik Harnow: *Den danske ingeniørs historie 1850-1920*. Århus 1998. Erik van der Vleuten: *Mel og damp*. Erhvervshistorisk Årbog 1994, side 146-194.

Endelig skal det understreges, at min anvendelse af begrebet ”teknologi”, også omfatter organiseringen af arbejdet og dermed familien i det omfang den fungerer som en produktionsenhed. Familien eller ændringerne i husstandsstrukturen set i forhold til organiseringen af arbejdet er et tema, som ikke er dyrket i fremstillingerne af Danmarks økonomiske historie. Det er derimod et klassisk emne i etnologien. Men mig bekendt, eksisterer der væsentligt flere undersøgelser af fiskerfamilier end af industriarbejder- og foretagerfamilier, selvom der findes punktnedslag.²⁴

Deetz

Et udenlandsk eksempel på en bred tilgang, hvor forandringer i husstandene indgår, men som ganske vist ikke inddrager det industrielle miljø, er bogen *In Small Things Forgotten* fra 1977 af den amerikanske arkæolog James Deetz.²⁵ Her beskriver han forandringerne i de amerikanske kolonisamfunds materielle kultur gennem 1600- og 1700-tallet. Ud fra analyser af affald, keramik, mad, beboelseshuse og gravsten argumenterer han for, at der skete en ændring fra det kollektive til det individuelle i den angloamerikanske kultur fra midten af 1700-tallet.

Hvor man tidligere havde spist med fingrene eller med en ske og brugt en spids kniv til at spidde kødstykker på, gik man efter 1760 over til at spise med kniv (med afrundet spids) og gaffel. Hvor man før havde spist sammenkogte gryderetter, serverede man nu ingredienserne hver for sig. Før 1760 blev maden kogt i gryder og serveret direkte fra gryden eller fra et trug af træ, som man deltes om. Tilsvarende drak man af en fælles beholder af skind, tin eller keramik. Efter 1760 blev individuelle krus og kopper af keramik almindelige ligesom tallerkener og natpotter.

Den voldsomme øgning i brugen af keramik, som kan konstateres i det arkæologiske fundmateriale, kan delvis forklares med et større udbud af masseproduceret engelsk keramik, men samtidig finder Deetz, at forandringen afspejler en ny tilpasning mellem individet og den materielle kultur. Væk er nu den tidligere betoning af det kollektive, hvor delingen af indboet var normen. I stedet har vi fået individuelt udstyr, hvor hver person har sin egen tallerken og sin egen natpotte.

Også i boligindretningen slog ændringerne igennem. I de ældre huse var der kun få rum, og de blev anvendt af hele husholdet, der ifølge Deetz var en stærk sammenvævet social enhed, hvor individet havde en underordnet rolle. Af inventarlistene fremgår det, at mange forskellige slags aktiviteter som madlavning og redskabsfremstilling foregik i det samme rum. Adskillige huse havde kun et hovedrum, hvortil der var direkte adgang fra den ydre verden, og et bagved liggende soveværelse. Efter 1760 indførtes en symmetrisk grundplan med to hovedrum med adgang fra en midtergang. For enden af gangen førte en trappe op til tagetagen, der bl.a. rummede soveværelser. Hvor den besøgende tidligere

²⁴ Peter Dragsbo 1978, Niels Juul Nielsen 2002 og Annette Vasström: *Nyboder – The Navy's Enclave*. *Ethnologia Scandinavica* 1986, side 103-129.

²⁵ I det følgende støtter jeg mig til Bjørnar Olsens sammenfatning, jf. Bjørnar Olsen: *Från ting till text. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. (1997) Lund 2003, side 180-184.

kom direkte ind i hovedrummet, skulle man nu igennem en gang. Gennem den rumlige opdeling af forskellige sociale og funktionelle gøremål blev familielivet afskærmet fra offentligheden, og samtidig privatiseredes forholdet mellem familiemedlemmerne. Individualiseringen kom også til udtryk i inventaret. Tidligere havde det været almindeligt med kun en stol, mens resten af husholdet sad på brikse og bænke. Efterhånden fik man ikke alene flere stole, men også stole til forskellige rum og funktioner. På andre felter ændredes gravskikken fra fælles gravpladser til små familiegravsteder, og hvor man tidligere havde spredt husholdningsaffaldet på jorden uden om huset, gik man over til at samle det i affaldskuler. I Deetz's sammenfatning *"i det store og små fortæller gravsten, grave, huse, affald, kødbidder, bofortegnelser, keramik, møbler og bestik, at der skete en stor forandring mellem 1760 og 1800 i de fleste angloamerikaneres måde at se verden på."*²⁶

Deetz er spændende, fordi han starter med at pille tingene fra hinanden for at analysere hver kategori eller type for sig, gerne kvantitativt som en serie, for derefter at sammenholde forandringerne i hver serie. Hans analyser er et eksempel på, hvordan man kan anvende materiel kultur til at belyse sociale og idemæssige forandringer, og dermed et eksempel på en tilnærmelse mellem arkæologi og etnologi. Samtidig viser de, hvordan man kan analysere samfundets reaktioner på introduktionen af en ny varetype som f.eks. masseproducerede tallerkener og natpotter.

Med den norske arkæolog Bjørnar Olsen kan man konstatere, at Deetz ser individets fremtræden i den materielle kultur som en ubevidst materiel spejling af nye sociale behov. Implicit antager Deetz herved, at der først opstod en individuel kultur, og at man derefter fandt materielle løsninger på individets behov. Men årsagsfølgen kan også tænkes omvendt. Det er Olsens pointe, at den materielle kultur er en struktur, igennem hvilken menneskene handler, og som samtidig påvirker mulighederne for at handle. Det ene greb ind i det andet. Konklusionen for Olsen er, at *"materiel kultur ikke er produktet af et samfund eller en tanke, kort sagt af noget som ligger "bagved" og som skal være vores endelige mål. Materiel kultur er et medium for social praktik, den indgår i og strukturerer denne praksis. Det giver studiet af materiel kultur et potentiale som kun i ringe grad er virkeliggjort."*²⁷

Afslutning

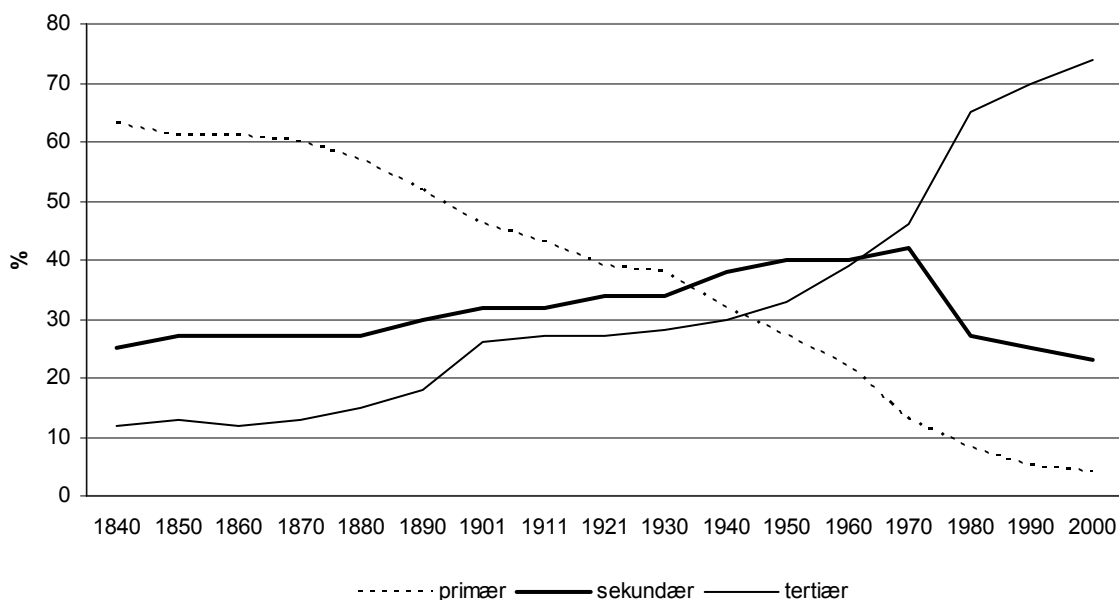
Forskningen i det materielle industrimiljø har hidtil været sporadisk i Danmark sammenlignet med England og Sverige. Det industrielle miljø efter 1940 er stort set ikke undersøgt. I stedet for isolerede undersøgelser af enkeltanlæg er der behov for mere systematiske og problemorienterede undersøgelser omfattende f.eks. en branche eller et bestemt geografisk område. Og der er ikke mindst behov for synteseforsøg, der integrerer viden fra flere discipliner, og som tør argumentere for bestemte teser.

Der er således en række muligheder, også for tværfaglige tilgange. Det er ikke tilstrækkeligt at se på et industrimiljø alene ud fra en historisk eller etnologisk

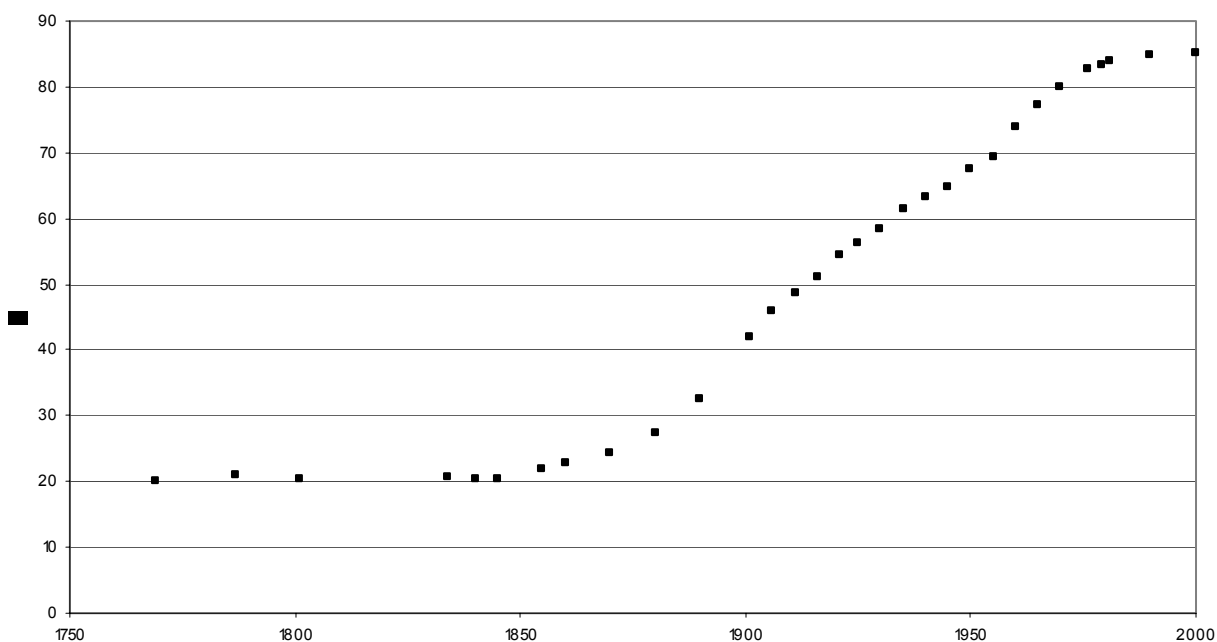
²⁶ Deetz, side 127.

²⁷ Olsen side 185.

synsvinkel.²⁸ Selvom det industrielle miljø i sig selv er spændende, er der også behov for at se på, hvordan det har påvirket dagligdagen, økonomien og det videre samfund. Endelig forudsætter den udvælgelse, der er nødvendig ved indsamling og bevaring i eller uden for museerne, en bevidst bevaringspraksis eller med andre ord: et argument.

Befolkningens erhvervsfordeling

Bybefolkningens andel af den samlede befolkning (byer < 200)

²⁸ Marie Nisser: *Industriminnesforskning - en ny akademisk disciplin*. Kulturmiljøvård, 94/6, 1994, side 72-75.

IND I FABRIKKEN

Lars K. Christensen

Omkring 1890 arbejdede der en drejer hos maskinfabrikant Drost på Amager. En dag, hvor mester gik sin daglige runde på værkstedet, standsede han op ud for drejeren og sagde: ”Hør Sørensen, tror De ikke, den drejebænk kunne løbe lidt hurtigere?” ”Jo, mester” svarede svenden, som havde ry for at være dygtig. ”Men den løber for 27 øre i timen, og hvis mester vil have, at den skal løbe for 30 øre i timen, så kan den også det”. ”Så må de hellere stoppe den helt”, svarede mesteren – og så stoppede drejeren sin bænk og gik ind og fik sin afregning. Sammen med drejeren i værkstedet stod der en lærling, som hed Chr. Marius Jensen. 60 år senere, da lærlingen var blevet pensionist, skrev han sine erindringer, og det er derfra, vi kender historien.¹

Chr. Marius Jensens erindringer er én ud af ca. 2.000, som blev indsamlet i begyndelsen af 1950'erne under ledelse af daværende museumsinspektør David Yde Andersen, og som blev til Nationalmuseets Industri-, Haandværker og Arbejdererindringer – i daglig tale: NIHA.

Historien om Sørensen, som drejede med den fart, han fik løn for, er en god historie. Den siger i stærkt koncentreret form noget om et centralt karaktertræk ved det moderne lønarbejde, nemlig opfattelsen af, at der bør være en sammenhæng mellem den arbejdskraft, man leverer, og den løn, man får. Men ud over at det er en god historie med en god pointe, hvad skal vi så med den i den sammenhæng, der hedder industrisamfundets kulturarv? Hvad skal vi i det hele taget med arbejdererindringer? Man kan vende spørgsmålet om og spørge: hvad skal vi med industrisamfundets kulturarv?

Bevaring

Vi tilhører en civilisation, hvis historie ikke bare er formidlet igennem overleveringer og tekster, men også gennem fysiske objekter, bygninger og anlæg. Vores omgang med historien må derfor nødvendigvis også indbefatte, at vi forholder os til disse monumenters betydning for nutidens og fremtidens kulturlandskab.

På tysk hedder et monument et ”denkmal” – et ”tænkested”. Det er jo et fremragende ord, som meget præcist udtrykker, hvad et monument er til for. Når vi freder mastekranen fra 1749 på Nyholm og tørdokken med de to højbanekraner fra 1920'erne på Dokøen, så er det jo ikke først og fremmest, fordi de er et kildemateriale til studiet af skibsbygningens historie. Det er de ganske vist også – hvis vi ellers kunne lade være med at udsætte dem for alt for mange umotiverede indgreb.

Nej, de er først og fremmest ”tænkesteder”. De er monumenter, som med deres strittende profiler minder os om, at denne havn ikke er bygget i går. Denne havn har en historie, og før den blev det mondæne hjemsted for kulturinstitu-

¹ Nationalmuseets Industri-, Haandværker og Arbejdererindringer (NIHA), acc. nr. 71.

tioner og IT-virksomheder og bankers hovedsæder – hvad den sikkert egner sig fortrinligt til – så havde den altså et andet formål.

Her blev tænkt snilde tanker om ny teknologi og slidt og slæbt i værksteder, på stabelpladser og i pakhuse. Her blev bygget skibe og sejlet varer ind og ud fra nær og fjern, og grundlaget blev skabt for Danmark som skibsfartsnation – og dermed også på lang sigt for den rigdom, der i dag finansierer firmadomiciler, biblioteker og operahuse.

Vi har brug for monumenterne – for ”tænkestederne” – som påmindelser om, at den verden, vi lever i, er et produkt af historien. Monumenterne er de mentale knagerækker i historiens hus – dem, vi hænger vores historieforståelse op på.

Men nu er det jo langt fra altid sådan, at de interessante historier, der knytter sig til en bygning, afspejler sig direkte i dens ydre. Det gælder ikke mindst for industrielle anlæg. Naturligvis vil der være industribygninger, som tiltrækker sig opmærksomhed f.eks. på grund af særlige konstruktionsformer. Men lige så ofte vil et industrianlæg være interessant på grund af det, der er foregået *inde* i bygningen. Måske har der været tale om en virksomhed, som gennem sit produkt, gennem arbejdskraftens sammensætning, gennem arbejdspladskulturen eller gennem betydningen for lokalsamfundet udtrykker nogle typiske træk ved det danske industrisamfund – eller omvendt: måske sætter det almindelige i relief ved at være enestående. Det kan man jo ikke nødvendigvis se på facaden, når produktionen for længst er lukket, indmaden kørt bort, og det hele bygget om til ejerlejligheder.

Erindringer

Der findes en lang række kildetyper, som man kan benytte sig af, hvis man vil belyse det, som er sket inde i fabrikken. Men som kulturhistorikere er vi ikke kun interesserede i, *hvad* der skete i fabrikkerne. Vi er mindst lige så interesserede i, hvad *meningen* var med det, der skete. Og gennem arbejdererindringerne får vi netop et indblik i, hvordan datidens industriarbejdere selv så på tingene, hvad de opfattede som væsentligt og uvæsentlig, godt og skidt, stort og småt – kort sagt: hvilken *mening* de tilskrev industriarbejdet. Dermed bliver arbejdererindringer ikke bare en kilde til industrisamfundets konkrete historie, til hvad der skete på en bestemt virksomhed eller i en bestemt branche. De er i lige så høj grad kilder til, hvordan vi skal forstå industrisamfundet og dets betydning – socialt, kulturelt og politisk.

Nu om dage er der mange, der har en mening om industrisamfundet. Der tales for tiden meget om, at industrisamfundet er passé, og at vi er på vej ind i en ny type samfund. Et af de træk ved dette nye post-industrielle samfund, som oftest fremhæves, er kravet om fleksibilitet. Vi skal være ”omstillingsparate” i en grad, som slet ikke kendtes i det stive og ufleksible industrisamfund, baseret på bevidstløs masseproduktion.

Henriette Hansen blev i 1909 ansat som væver på et større væveri i København – sandsynligvis Nordisk Tekstil Aktieselskab, som var en af datidens største kvindearbejdspladser. Hun fortæller:

De to Maskiner jeg passede var de mest primitive, men jeg kiggede paa de mere komplicerede dem der lavede ternede og mønstrede Stoffe og en Dag der blev et saadant Par ledige spurgte jeg Mesteren, om jeg maatte passe dem, det gav større Fortjeneste, og det fik jeg lov til og paa den Maade gik det hele Tiden saa jeg til sidst ikke stod fremmed for nogen Maskine i mit Fag.²

Her var altså en ufaglært kvindelig industriarbejder i århundredets begyndelse, som vel i høj grad var ”omstillingsparat”. Mere generelt giver de tekstilarbejdererindringer, som findes på Nationalmuseet, indtryk af en arbejdskraft, for hvem det bl.a. var naturligt at rejse fra fabrik til fabrik for at finde det bedste arbejde – eller for at finde arbejde overhovedet. Mellemkrigstidens tekstilarbejdere var i gennemsnit arbejdsløse i ca. 10% af deres samlede arbejdsliv – alene den kendsgerning tvang dem til at udvise en høj grad af fleksibilitet.

En anden populær forestilling om industriarbejdet er, at det er ufrit. Mænd, kvinder og børn knoklede i fabrikkerne i 10-12 timer om dagen til en ussel løn, udsat for mestres og arbejdsgivers urimeligheder. Sådan var det også. Men alt er relativt. For var forholdene slemme i byens industri, så var de langt værre for daglejerne og husmændene i det danske bondeland, som jo ellers stadig i den almindelige folkelige bevidsthed står med en særlig romantisk, Morten Korchagtig stråleglans.

En hel del af fortællerne i Nationalmuseets arbejdererindringer er vokset op på landet. Mange kom ud at tjene i en ung alder – og beretter om hårdt arbejde, dårlig mad og usle boliger. Tekstilarbejder Adolf Rolle blev født på landet som søn af en skovarbejder. Han var én ud af 10 søskende, der alle flyttede til byen. Han skriver:

Grunden til at vi gik til byerne var, at der ingen muligheder var for fattige folks børn til at skaffe sig en menneskeværdig tilværelse paa landet. Vi kunne blive arbejdsmand som vor fader, men det fristede ikke, det havde vi set for meget fattigdom til.³

En anden tekstilarbejder, som voksede op på landet, i en landarbejderbolig med lerstampede gulve og nødtørftigt indbo og på en kost, hvor rugbrød med sukker var et hovedmåltid, hed Maren Steffensen. I 1902 fik hun arbejde på De Danske Bomuldsspindier i Vejle. Hun fortæller:

I 1902 fik jeg Arbejde paa en Tekstilfabrik, De danske Bomuldsspindier i Vejle, jeg fik 7½ Kr. i Ugen i Løn, saa det var jo ikke meget, jeg lejede et Værelse og det gav jeg 1 Kr. 25 Øre for i Ugen, der var en Seng, et Bord og en Stol og jeg havde selv et Klædeskab og en Kommode, Middagsmaden fik jeg hos dem jeg boede hos, og det betalte jeg med 25 Øre om Dagen, jeg holdt saa mig selv med den Tørre Kost, købte et Petroleumssapparat og lavede Kaffe og The.⁴

² NIHA, acc. nr. 1507

³ NIHA, acc. nr. 1544

⁴ NIHA, acc. nr. 1417

Stoltheden over at være blevet selvforsørgende lyser ud af Marens erindringer. Arbejdet i spinderiet var i øvrigt kun tænkt som en mellemstation. Maren var nemlig forlovet med en snedkerlærling, og tanken var, at hun skulle være hjemmegående husmor. Men da kæresten blev udlært, måtte han tage til Hamborg for at få arbejde, og Maren tog med og fik en plads i huset. Det kunne hun imidlertid ikke finde sig i, og til sidst forlod hun både Hamborg og kæresten. Resten af livet forsørgede hun sig selv som tekstilarbejder.

Der er i det hele taget mange vidnesbyrd i erindringerne om, hvordan fabriksarbejdet for kvinder var en vej til økonomisk selvstændighed og uafhængighed af en mandlig forsørger. At uafhængigheden havde en pris, er så en anden sag – ”spinderitøserne” i Vejles bomuldsindustri var ikke lige højt estimerede i alle kredse...

Men det korte af det lange er, at for Maren Steffensen og tusindvis af andre industriarbejdere var der en række reelle valgmuligheder. Mens arbejdslivet i det før-moderne landbrugssamfund og i lavshåndværket i al væsentlighed blev dikteret af traditionen, så blev det nu muligt at træffe personlige, strategiske beslutninger om, hvordan man ville leve sin tilværelse.

Erindringerne giver et langt mere nuanceret billede af tilværelsen som industriarbejder i begyndelsen af det tyvende århundrede, end det vi ofte møder i den aktuelle debat, hvor man ind imellem kan få det indtryk, at de, der taler så meget om det post-industrielle samfund, især har hentet deres billeder af industriarbejdet fra Chaplins film ”Moderne tider”.

Nu skal man jo ikke tro på alt, hvad man læser. Og spørger man historikere, så vil de fleste sige, at man især ikke skal tro på folks erindringer om, hvad de tror, de har oplevet. Det er rigtigt, at der knytter sig en række metodiske og kildekritiske problemstillinger til brugen af erindringer som kilde. Heldigvis findes der en mængde litteratur om det emne, og jeg vil blot nøjes med at henvise til en enkelt artikel, som jeg selv har skrevet, og hvor man kan finde henvisninger til andre bidrag⁵.

NIHA

Tilbage til Nationalmuseets Industri-, Haandværker- og Arbejdererindringer. Der findes som sagt ca. 2.000. De er meget forskellige af karakter og omfang – fra et par sider til flere hundrede. Da de i sin tid blev samlet ind, blev der udarbejdet et kort resume af hver. Finansieret af en bevilling fra Kulturarvsstyrelsens rådighedssum er enheden for Danmarks Nyere Tid nu gået i gang med at lave en elektronisk registrant til arbejdererindringerne. Registranten bliver alment tilgængelig via nettet. Den baserer sig på en indscanning af de oprindelige resumeer, sådan at man ud over at søge på faste kriterier som f.eks. fag, køn eller virksomhedsnavne også kan fritekstsøge efter en hvilken som helst kombination af ord, som måtte optræde i resumeerne.

⁵ Lars K. Christensen: Mål og midler i arbejdslivshistorien. *Arbejderhistorie*, 1-1995.

NIHA er imidlertid ikke det eneste materiale, vi ligger inde med, som kan fortælle om industrisamfundets kulturhistorie. Et andet stort materiale er det, som kom ud af det SHF-finansierede forskningsprojekt ”Industrialismens bygninger og boliger”, som fandt sted i begyndelsen af 1970erne. En væsentlig del af det projekt bestod i en registrering af sporene efter i princippet alle de industrivirksomheder, som optræder i industritællingen i 1935. Der er ganske vist store geografiske huller i materialet. Men vi ligger dog inde med et sted mellem 5.000 og 7.000 registreringer af industrianlæg – mange ganske summariske, men nogle også meget omfattende. Materialet går i daglig tale under navnet ”Industriregistreringen”.

Også det materiale vil der blive udarbejdet en registrant til, som vil blive tilgængelig via nettet. En af tankerne bag projektet er naturligvis at forene materiale om bygninger og anlæg med materiale om det liv, der er foregået inden i bygningerne. Er man rigtig heldig, så vil man ikke bare kunne finde tegninger og eksteriørfotos af en virksomhed i industriregistreringen, men også fortællinger om virksomheden set ”indefra” i NIHA.

Jeg vil også kort nævne, at vi fra anden side har fået en mindre bevilling til at samle et forskernetværk om emnet ”Det industrielle kulturmiljø”. Formålet med netværket er at styrke det teoretiske og empiriske fundament under det praktiske bevaringsarbejde. Håbet er, at vi kan bidrage til det brede kulturhistoriske helhedssyn på den industrielle kulturarv. Forskernetværket står i princippet åbent for alle, som kan og vil bidrage. Den praktiske organisering er ikke helt afklaret endnu, men vi vil naturligvis sørge for, at der kommer information ud i de relevante miljøer – forhåbentlig i løbet af det kommende efterår.

Endelig vil jeg understrege, at Nationalmuseet jo langt fra er de eneste, der ligger inde med kildemateriale til industrisamfundets kulturhistorie – heldigvis da. Med fare for, at andre vil kunne føle sig uretfærdigt overset, vil jeg tillade mig at nævne to andre institutioner, som er glimrende udgangspunkter for jagten på kildemateriale. Den ene er Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv her i København, og den anden er Erhvervsarkivet i Århus. Begge de to institutioner har kopier af NIHA – og betydeligt bedre læsesalsfaciliteter, end vi kan tilbyde på Nationalmuseet. Men derudover har de naturligvis en rigdom af eget materiale.

Afslutning

Afslutningsvis: selv om mit opdrag har været at tale ud fra en bestemt kilde-samling, nemlig NIHA, så håber jeg, det er fremgået, at jeg egentlig har talt mere for et bestemt *perspektiv* på industrisamfundets kulturhistorie. Kort sagt det perspektiv, at det, som er foregået inde i fabrikken – og for den sags skyld inde mellem ørerne på dem, der har arbejdet på fabrikken – er mindst lige så vigtigt at dokumentere og bevare som fabrikkens bygninger.

Når nu vi tager fat på industrisamfundets kulturarv som satsningsområde, så håber jeg, at det ikke bare vil afspejle sig i bygningsregistrering og måske en fredning eller to, men også i bredt anlagte forsknings- og dokumentationsprojekter og måske endda nye erindringsindsamlinger.

For nu at bruge et af sociologiens aktuelle modeord så skal vi som museumsfolk huske på, at vores praksis er reflektiv. De argumenter og begrundelser, vi bruger i vores daglige praksis, vender tilbage til os selv. Hvis vi *alene* argumenterer for, at f.eks. industribygninger skal bevares ud fra deres rene bygningsmæssige eller arkitektoniske kvaliteter, så er vi også med til at *indsnævre* den almindelige, folkelige forståelse for, hvorfor industrisamfundets kulturarv skal bevares. Så bliver det på lang sigt sværere at argumentere for, at også det beskidte, det grimme, det om- og tilbyggede kan have kulturhistorisk værdi. Så ender vi måske der, hvor vi – som det er blevet sagt i den svenske debat – skaber facadearv frem for kulturarv⁶.

Omvendt: hvis vi har evnen til at føre de brede kulturhistoriske argumenter på banen, til konkret at forklare og dokumentere, hvorfor dette eller hint anlæg kan have værdi, ikke på grund af en smuk, arkitekttegnet facade, men på grund af det, som er sket inde i bygningen, som et særligt godt eksempel på industrisamfundets enorme kulturskabende betydning – ja, så er vi på lang sigt med til at *udvide* den almindelige, folkelige forståelse for, hvorfor industrisamfundets kulturarv skal bevares.

⁶ Lena Palmqvist (red.): *Kulturarv eller fasadarv: Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Nordiska museets förlag / Samdok, 1998.

FORFATTERENE

Steen Hvass er arkæolog, mag.art., direktør for Kulturarvsstyrelsen

Thomas Højrup er etnolog, dr.phil., lektor ved Institut for Arkæologi og Ethnologi, Københavns Universitet.

Ole Hyldtoft er historiker, dr.phil., lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Niels Finn Christiansen er historiker, dr.phil., lektor ved Institut for Nordisk Filologi, Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet.

Hanne Abildgaard er kunsthistoriker, mag.art., museumsinspektør på Arbejdermuseet.

Bodil Olesen er historiker, cand.mag., museumsinspektør på Kvindemuseet i Danmark.

Caspar Jørgensen er historiker, cand.mag., konsulent i Kulturarvsstyrelsen.

Lars K. Christensen er historiker, ph.d., museumsinspektør ved Danmarks nyere tid, Nationalmuseet.